

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

YUSİFOVA ULDUZ ZÜLAL qızının

«VERGİ ÖDƏNİŞLƏRİNİN OPTİMALLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ»
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İstiqamətin şifri və adı: İİM-060403 – «Maliyyə»

İxtisasın şifri və adı: İİM-010004 – «Vergi və vergiqoyma»

Elmi rəhbər:
İ.f.d., dos. Z.Ş.Paşayev

Magistr proqramının rəhbəri:

Kafedra müdiri:
İ.e.d.prof Y.A.KƏLBİYEV

BAKİ – 2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I Fəsil. VERGİLƏRİN VƏ VERGİ ÖDƏNİŞLƏRİ SİSTEMİNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	6
1.1. Vergilərin və vergi sisteminin iqtisadi mahiyyəti.....	6
1.2. Vergi ödənişləri sistemi və onun əsas xüsusiyyətləri.....	15
1.3. Vergi ödənişləri sisteminin beynəlxalq təcrübəsi.....	20
II Fəsil. VERGİ ÖDƏNİŞLƏRİNİN İQTİSADI TƏHLİLİ VƏ ONUN SƏMƏRƏLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	29
2.1. Azərbaycanda vergi ödənişlərinin müasir vəziyyəti.....	29
2.2. Vergi ödənişlərinin səmərəliyinin müəyyən edilməsi və onun qiymətləndirilməsi.....	37
2.3. Vergi sisteminin optimal strukturunun qurulmasında vergilərin nisbətinin müəyyən edilməsi.....	44
III Fəsil. VERGİ DƏRƏCƏLƏRİNİN OPTİMALLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ.....	54
3.1. Mənfəət vergisinin optimal dərəcəsinin müəyyən edilməsi.....	54
3.2. Əlavə dəyər vergisinin optimal dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi.....	59
3.3. Laffer effektlərinin müəyyən edilməsi və onun tətbiqi istiqamətləri.....	65
NƏTİCƏ.....	79
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	81

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında müstəqil Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən xarici və daxili siyasətin, nail olunan dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamı olaraq ulu öndərimizin müəyyən etdiyi inkişaf strategiyasının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən böyük məharətlə həyata keçirilməsi respublikamızda yeni inkişaf modelinin formalaşmasına və onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına, neft və qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafına, əhalinin rifah halının yaxşılaşmasına, iqtisadiyyatın tarazlı və proporsional tərəqqisinə imkan vermişdir.

Xarici siyasətinin prioritetlərindən biri milli bazarın dünya bazarı ilə, milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatı ilə intensiv inteqrasiyasının düzgün təşkilidir. Bu məqsədlə Azərbaycan hökuməti bir çox dünya dövlətləri ilə iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələri yaratmaqdadır.

Milli iqtisadi inkişaf strategiyasında mühüm rol oynayan vergi xidməti orqanlarında son illər vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, vergitutma bazasının genişləndirilməsi, vergi xidmətinin müasir Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması sahəsində əhəmiyyətli işlər görülmüş, vergi qanunvericiliyi və vergi inzibətçiliğinin müasir tələblər baxımından qurulmasında bir sıra müvəffəqiyyətlərə nail olunmuşdur.

Bu tədbirlərin davamı olaraq, Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasındakı Qonşuluq Siyasəti çərçivəsində qəbul olunmuş fəaliyyət planına əsasən bir çox sahələrdə, o cümlədən vergi sahəsində, qanunvericiliyin və inzibətçiliğın beynəlxalq standartlarına uyğun təkmilləşdirilməsi tələb olunur.

Bu strateji prioritetlər və ölkənin maliyyə imkanlarının sürətlə artması vergi qanunvericiliyinin və inzibətçiliğinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşma proseslərinin daha sürətlə aparılmasına tələblər və eyni zamanda imkanlar yaradır.

Vergi qanunvericiliyinin və inzibətçiliğinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşma istiqamətlərini müəyyən etmək məqsədilə, dünyada, xüsusən Avropa İttifaqının və digər ölkələrin vergi siyasəti üzrə təcrübəsi dərinlən təhlil edilməli, bunun əsasında vergi

dərəcələri optimallaşdırılmalıdır, bununla yanaşı Azərbaycanın xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır.

Məhz yuxarıda qeyd olunanların araşdırılması və by istiqamətdə təkliflərin verilməsi təqdim edilən dissertasiya işinin aktuallığını təşkil edir.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Vergi sistemi, vergi sistemində vergi ödənişlərinin optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi hazırda ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi islahatların ən mürəkkəbidir. Hələ islahatların ilk illərində maksimal vergi dərəcəsi tətbiq edilmiş, vergi sisteminin daha səməri olması üçün onun optimal səviyyəsinin tapılması istiqamətində siyasət həyata keçirilir.

Vergi sisteminin, vergi ödənişlərinin, bu ödənişlərin optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsinin nəzəri və təcrübi məsələləri Azərbaycanın alimlərindən M.Həsənlinin, S.Məmmədovun, D.Bağirovun, M.Sadiqovun, Y.Kəlbiyevin, L.Əhmədovun, A.Kərimovun, İ.Rzayevin, R.Məhərrəmovun, Z.Rzayevin və başqalarının əsərlərində geniş şərh edilmişdir.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri. Magistr dissertasiya işinin məqsədi Azərbaycanın müasir vergi sisteminin məqsəd və vəzifələrinin, xüsusiyyətlərinin vergi ödənişləri sisteminin beynəlxalq təcrübəsinin öyrənilməsindən, vergi ödənişləri sisteminin səmərəliyinin qiymətləndirilməsindən, vergi ödənişləri sisteminin optimallaşdırılması istiqamətlərinin və onun təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsindən ibarət olmuşdur.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- vergilərin və vergi ödənişləri sisteminin əsas xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;
- vergi ödənişləri sisteminin beynəlxalq təcrübəsinin öyrənilməsi;
- Azərbaycanın müasir vergi sisteminin təhlil edilməsi;
- vergi ödənişlərinin səmərəliyinin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi;
- vergi dərəcələrinin optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqat işinin predmeti və obyektini. Tədqiqat işinin predmetini Azərbaycanın vergi ödənişləri sistemi, obyektini isə vergi infrastrukturunun fəaliyyətinin göstəriciləri və

Azərbaycanın Milli iqtisadiyyatının inkişafında vergilərin optimal rolunun müəyyən edilməsi təşkil etmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazası kimi Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin Nazirliyinin statistik məlumatları, Azərbaycan Respublikası statistika komitəsinin illik hesabatları təşkil etmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsaslarını klassiklərin, Azərbaycanın və xarici ölkələrin alimlərinin vergilər, vergitutma, vergi siyasəti və vergi sistemi haqqında elmi əsərləri, Azərbaycan Respublikasının qanunları və normativ aktları, vergi ödənişləri sisteminin əsas istiqamətlərinin müəyyən edən Hökumətin qərarları və Vergilər Nazirliyinin normativ-hüquqi aktları təşkil edir.

Tədqiqat işinin *elmi yeniliyini* aşağıdakılar təşkil edir:

- vergilər və vergi ödənişləri sistemi kompleks şəkildə öyrənilmişdir;
- vergi ödənişləri sisteminin beynəlxalq təcrübəsi öyrənilmişdir;
- Azərbaycanda vergi ödənişlərinin müasir vəziyyəti təhlil edilmişdir;
- vergi sisteminin optimal strukturunun qurulmasında vergilərin nisbəti müəyyən edilmişdir;
- mənfəət vergisinin və əlavə dəyər vergisinin optimal dərəcəsi müəyyən edilmişdir;
- Laffer effektləri müəyyən edilmiş və onun tətbiqi istiqamətləri göstərilmişdir.

Dissertasiyanın praktiki əhəmiyyəti. Magistrant tədqiqatın praktiki əhəmiyyətini gələcəkdə anoloji problemləri elmi tədqiqat işləri üçün faydalı olacağına görə.

Dissertasiyanın həcmi və strukturu. Dissertasiya işi kompüter yazısı ilə müvafiq standartlara uyğun yazılmış və 83 səhifədən ibarətdir. Tədqiqat işi girişdən, üç fəsildən, nəticədən və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Vergilərin və vergi sisteminin iqtisadi mahiyyəti

Vergilər hər şeydən əvvəl, maliyyə-iqtisadi kateqoriyadır. Yuxarıda deyilənlərdən görüldüyü kimi, vergi qoyma öz xərclərini maliyyələşdirmək üçün fiskal mexanizm yaradaraq ondan istifadə edən dövlətin və dövlət aparatının meydana gəlməsinin nəticəsidir.

Vergitutmanın nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasının kökləri çox də uzaq dövrləri əhatə etmir. XVII əsrə qədər vergilər haqqında bütün təsəvvürlər təsadüfi və systemsiz xarakter daşıyırdı. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış vergitutma nəzəriyyələri XVII əsrdən sonra formalaşmağa başlamışdır.

İlk vergitutma nəzəriyyələrindən biri mübadilə nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vətəndaşlar asayişin gözlənilməsi, xarici müdaxilənin qarşısının alınması və s. ilə bağlı xidmətləri vergilər vasitəsi ilə dövlətdən alırlar. Bu nəzəriyyənin başqa bir variantı atomistik nəzəriyyədir. Onun nümayəndələri fransız iqtisadçıları Sebastyen Le Pretr de Voban (1633-1707) və Şarl Lui Monteskye (1689-1755) olmuşlar. Bu nəzəriyyəyə görə vergi vətəndaşlarla dövlət arasında müqavilənin nəticəsidir, belə ki, vətəndaş özünün mühafizəsi, müdafiəsi və s. xidmətlərə görə dövlətə pul keçirir. Heç kim nə vergilərdən, nə də dövlətin göstərdiyi xidmətlərdən imtina edə bilməz. Belə mübadilə ona görə əlverişlidir ki, ən bacarıqsız dövlət belə öz təbəələrini onların özlərini müstəqil surətdə müdafiə etmələrindən daha etibarlı müdafiə edir.

Klassik vergitutma nəzəriyyəsi daha yüksək nəzəri səviyyəyə malikdir və ingilis iqtisadçıları Adam Smit (1723-1790) və David Rikardonun (1772-1823) adları ilə bağlıdır. A.Smitin vergitutmaya dair nəzəri baxışları onun 1776-cı ildə nəşr etdirdiyi “Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat” adlı kitabında əks olunmuşdur. O yazırdı ki, hər bir vətəndaş öz gəlirlərinə uyğun surətdə dövlətin saxlanılmasında iştirak etməlidir. Dövlət mülkiyyət hüququnu qorumaqla bazar iqtisadiyyatının inkişafını təmin etməlidir. Bu funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün dövlətə zəruri miqdarda vəsait lazımdır ki, onun da əsas mənbəyi vergilərdir. Hər bir şəxsin ödəməli olduğu verginin məbləği, ödənilmə müddəti qabaqcadan dəqiq müəyyən olunmalıdır. Belə olmadıqda vergi ödəyicisi vergi

yığanın hökmü altına düşür və vergi yığan bundan öz şəxsi mənfəətini güdməklə istifadə edir. Vergilər hər bir vergi ödəyicisi üçün əlverişli olan vaxtda tutulmalıdır.

Müasir dövrdə özünün klassik funksiyaları ilə yanaşı, dövlət iqtisadiyyatın tarazlı və dinamik inkişafını, sosial ədalət və sosial rifahı təmin etmək sahəsində də çox mühüm funksiyalar yerinə yetirir. Bu funksiyaları yerinə yetirə bilmək üçün dövlətə müəyyən büdcə məsrəfləri lazımdır. Onların maliyyələşdirilməsi üçün kifayət qədər gəlir mənbələri tələb olunur. Mövcud şəraitdə hər bir ölkənin sosial-iqtisadi strukturu və inkişaf səviyyəsi ilə dövlətin xərc və gəlirlərinin miqdarı və strukturu arasında birbaşa asılılıq mövcuddur. Hər hansı bir ölkənin mövcud sosial-iqtisadi problemlərinin həlli yolları araşdırıldıqda və yaxud dövlətin qarşısında duran ənənəvi vəzifələr planlaşdırıldıqda tələb olunan dövlət gəlirləri yükünün ədalətli və taraz bölgüsünə xüsusi diqqət verilməlidir.

Dünyada dövlət maliyyəsinə həsr olunmuş ədəbiyyatda vergilərin müxtəlif tərfi verilir. Bu təriflərin əksəriyyətində vergilərin hüquqi xüsusiyyətləri qeyd edilir. Bu xüsusiyyətlərdən ən mühümləri onların «məcburiliyi» və «əvəzsiz» olması cəhətləridir. Lakin, az da olsa vergilərin iqtisadi mahiyyətini açan təriflər də mövcuddur.

İqtisadi baxımdan vergi nədir? Ən qısa ifadə olunsaydı məcmu milli məhsul və milli gəlirin bir hissəsinin dövlət tərəfindən məcburi surətdə toplanmasıdır. Bu fikri XIX əsrdə ingilis iqtisadçısı D.Rikardo əsaslandırmışdır. O qeyd etmişdir ki: «Vergi hər hansı bir ölkənin sənaye və torpağından əldə edilən gəlirin dövlət sərəncamına verilən hissəsidir. Bu hissə nəticədə həmişə millətin kapitalı və ya gəlirindən ödənilir».¹ Müəyyən çatışmazlığa baxmayaraq (məsələn, dövrümüzdə gəlir gətirməyən sərvətdən də vergi alınır) D.Rikardonun bu fikri müasir vergi anlayışının formalaşmasında mühüm addım hesab edilir. Sonralar vergi anlayışını Gaston Ceze inkişaf etdirdi. Onun fikrinə görə:

«Vergi müəyyən xidmətin müqabili olmadan və geri qaytarılmamaq şərti ilə dövlət xərclərini təmin etmək məqsədilə fərdlərdən məcburi alınan puldur». Verilən tərif də dövrümüzdə mövcud olan vergi anlayışını tam şəkildə əks etdirmir. Çünki, həmin tərif vergilərin dövlət məsrəflərini ödəmək üçün alındığını göstərir. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dövrdə vergi yalnız dövlət məsrəflərini təmin etmək üçün deyil, həm də bir sıra mühüm iqtisadi və sosial məqsədlər üçün də toplanır. Verginin tərifini müasir

¹ D.Ricardo. Principes de l'Economie de Y'Import. Calmann-levy, 1970, p. 115.

anlayışlara daha uyğun olaraq L.Mehl belə ifadə etmişdir: «vergi – dövlətin, yerli idarələrin və ya qanunda nəzərdə tutulmuş ictimai qurumların ictimai xidmətləri yerinə yetirmək məqsədilə hüquqi və fiziki şəxslərdən onların ödəmə gücünə uyğun olaraq, qanun yolu ilə qəti şəkildə və əvəzsiz aldıkları puldur».²

Vergi anlayışı aşağıdakı altı səciyyəvi cəhəti özündə birləşdirir:

1. Vergi pul öhdəliyidir;
2. Vergi əvəzsizdir;
3. Vergi məcburi ödəmədir və hüquqi məcburiyyətə əsaslanır;
4. Vergi əvvəlcədən müəyyən edilmiş şərtlər əsasında alınır;
5. Verginin alınmasında məqsəd ümumi ictimai fayda üçün həyata keçirilən xərcləri ödəməkdir;

6. Fərdlərin vergini ödəmək məcburiyyəti onların təşkilatlanmış bir cəmiyyətin, dövlətin üzvü olmalarıdır. Bu xüsusiyyətlər vergiləri yalnız milli sərhədlər daxilində olan vətəndaşlardan deyil, həmçinin dövlət daxilində yaşayan xaricilərdən (başqa dövlətlərin vətəndaşlarından) da alınmasını zəruri edir.

Müasir vergitutma nəzəriyyəsində vergilər əsasən aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə növlərə ayrılırlar:

- tutulma üsuluna görə;
- subyektinə görə;
- ödənilədiyi büdcənin səviyyəsinə görə.

Tutulma üsuluna görə vergiləri 2 əsas qrupa ayırmaq olar: birbaşa vergilər və dolaylı vergilər.

Birbaşa vergilər dedikdə, maddi sərvətlərin toplanması prosesində vergi ödəyicilərinin gəlir və ya əmlakından bilavasitə tutulan vergilər başa düşülür. Buna görə də bu vergilərin dəqiq məbləği məlumdur. Birbaşa vergilərə torpaq vergisi, əmlak vergisi, fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi, hüquqi şəxslərdən tutulan mənfəət vergisi və s. daxildir.

Dolayı vergilər əmtəə və ya xidmətin qiymətindən tutulan vergilərdir. Bu vergilərə istehlak vergiləri də deyilir. Onlar qismən və ya tamamilə əmtəənin dəyərinə köçürülür. Dolayı vergilərə misal olaraq əlavə dəyər vergisini, aksizləri və s. misal göstərmək olar.

Göründüyü kimi, birbaşa verginin ödəyicisi gəliri əldə edən şəxs, dolayı verginin ödəyicisi isə əmtəənin istehlakçısıdır.

Subyektinə görə vergiləri 3 qrupa ayırmaq olar: fiziki şəxslərdən tutulan vergilər; müəssisə və təşkilatlardan tutulan vergilər; eyni zamanda həm hüquqi, həm də fiziki şəxslərdən tutulan vergilər (qarışıq vergilər).

Fiziki şəxslərdən tutulan vergilərə misal olaraq gəlir vergisini, fiziki şəxslərin əmlak vergisini, vərəsəlik və ya bağışlanma yolu ilə keçən əmlakdan vergini və s. göstərmək olar.

Müəssisə və təşkilatlardan tutulan vergilərə mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi, aksizlər, müəssisə və təşkilatların əmlakından tutulan vergi və s. daxildir.

Qarışıq vergilər elə vergilərdir ki, onları həm hüquqi, həm də fiziki şəxslər ödəyirlər. Məsələn, dövlət rüsumları, bəzi gömrük rüsumları və s.

Ödənilməyi büdcənin səviyyəsinə görə vergiləri 2 qrupa ayırmaq olar: təsbit olunmuş vergilər və tənzimedicilərin vergiləri.

Təsbit olunmuş vergilər birbaşa və bütövlükdə konkret büdcə və ya qeyri-büdcə fonduna köçürülür.

Tənzimedicilərin vergiləri müəyyən nisbətdə həm respublika, həm də yerli büdcələrə köçürülür. Məsələn, respublikamızda hüquqi şəxslərdən tutulan mənfəət vergisinin müəyyən faizi respublika büdcəsinə, müəyyən faizi isə yerli büdcəyə köçürülür.

Vergilərin yuxarıda sadalanan təsnifata uyğun olaraq növlərə bölünməsi yeganə qayda deyil, onları başqa əlamətlərə görə də növlərə ayırmaq olar.

Vergilər iqtisadi kateqoriya kimi. Vergilər büdcənin yeganə gəlir mənbəyi deyildir: o büdcəyə və digər mərkəzləşdirilmiş dövlət fondlarına maliyyə vəsaiti cəlb edilməsinin yalnız bir formasıdır. Məsələyə tarixi səpkidə baxıldıqda da məlum olur ki, onlar dövlət gəlirlərinin heç də ilk forması deyillər.

Məlum olduğu kimi, dövlət gəlirlərinin ən qədim forması (hərbi qənimət nəzərə alınmazsa) *domen* yaxud dövlət əmlakı, xəzinə torpaqları və meşələrdən daxil olan gəlirlər idi. İlk əvvəl (Şərqdə uzun müddət) onlar hökmdarların mülkiyyətində idilər. Onlardan

gələn gəlirlər və bütövlükdə dövlət gəlirləri, ümumi-hüquq deyil, xüsusi-hüquq gəlirləri hesab edilirdilər. Dövlət gəlirlərinin digər mühüm mənbəyi *reqali*, yəni xəzinənin müstəsna inhisar gəlirləri idi. İstehsalın və fəaliyyət növlərinin müəyyən sahələri xəzinənin inhisar hüququna aid edilir, əhalinin özəl fəaliyyət sahəsindən, dövriyyədən çıxarıldı. Onlar, əslində vergilərə keçid mərhələsini təşkil edirdilər.

Reqalidən vəsait alınması üsulları müxtəlif idi. Dövlət bu və ya digər istehsal sahəsini müstəqil istismar edər və məhsulları yüksək inhisar qiyməti ilə (məsələn, duz inhisarı) sata bilirdi. Yaxud bu istehsal sahəsini icarəyə verərdi. Gəlir alınmasının həmin üsulundan (reqalidən istifadə hüququ) indi də geniş istifadə edilir. Məsələn, faydalı qazıntıların çıxarılması hüququ üçün lisenziya ödəmələri və s.

Çoxsaylı reqali növləri mövcud idi: sənaye, məhkəmə, sikkə, gömrük və sahibsiz əmlakdan alınan reqali. Sahibi olmayan və prinsip etibarını ilə heç kimə məxsus ola bilməyən hər şey xəzinənin varidatı hesab edilirdi. Bu və ya digər təbii hadisə, məsələn, külək reqali hesab edilirdi ki, bu da son nəticədə külək dəyirmanları üzərində dövlət inhisarının yaradılmasına gətirib çıxardı. Su və yerin tərkibi də reqalının adı növü idi. Bu vaxta qədər bütün dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycanda da, tarixi və mədəni abidələrə aid olan dəfinə dövlət reqalisi hesab edilir.

Gömrük reqalisi ərazidən keçmək hüququ üçün müəyyən edilən yığımlardan ibarət idi və müasir gömrük rüsumlarına bənzəyirdi.

Sikkə kəsmək hüququ – dövlət suverenliyinin əlamətlərindən biridir. Lakin, tarix boyu dövlətlər qədər saxta sikkə buraxan olmamışdır. Çəkisi tam olmayan, yaxud qiymətdən düşmüş pulların dövriyyəyə buraxılması çox vaxt dövlətlərin sikkə reqalisindən gəlir çıxarılmasının ən geniş yayılmış forması idi. Sovet dövlətinin dövriyyəyə buraxmış olduğu banknotları müxtəlif bəhanələrlə tez-tez dövriyyədən götürməsi, onların dəyişdirilməsinin vaxt və miqdar baxımından məhdudlaşdırılması, qızıl məzmununun azaldılması (1961-ci il pul islahatında olduğu kimi) indiki yaşlı nəslin hələ də yaxşı yadındadır.

Keçmişdə digər çoxlu reqali növləri də mövcud olmuşdur. Sənaye bütövlükdə reqali elan edilə bilirdi və bu zaman müəssisələr qeydiyyatdan keçirilərkən, yaxud da, patent

verilərkən rüsum tələb olunurdu. Yeni məhsullar (tütün, kofe, kakao), insan ehtirası (qumar, şahmat), dəbdəbə əşyaları reqali elan edilirdi.

Sənayedə dövlət inhisarı getdikcə iqtisadi münasibətlərin inkişafında buxova çevrildi. Özəl mülkiyyətin, bazar münasibətlərinin genişlənməsi getdikcə dövləti təsərrüfat həyatından sıxışdırıb çıxarmağa başladı. Sonralar yalnız ictimai zərurətlə əlaqədar olan reqalilər saxlanıldı. Dövlətin təsərrüfat həyatındakı rolu isə qazanc əldə etmək sahəsindən idarəçilik sahəsinə keçdi. Reqali əvəzinə getdikcə daha çox dövlət müəssisələrinin xərclərini ödəmək məqsədini güdən rüsumlar tətbiq edilməyə başladı. Beləliklə, dövlətin əsas gəlir mənbəyi kimi vergilərin tarixi iki yüz ildən də azdır və onlar dövlət büdcəsinin yeganə gəlir mənbəyi deyillər.

Vergi hüquqi kateqoriya kimi. Vergilər həm iqtisadi, həm də hüquqi əhəmiyyəti olan kompleks kateqoriyadır. Vergilərin iqtisadi mahiyyəti özünü onun dəyər kateqoriyası olmasında göstərir. Bu keyfiyyətdə vergilər öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün dövlət tərəfindən məcmuu daxili məhsulun bir hissəsi əvəzsiz olaraq cəlb olunan zaman meydana çıxan pul münasibətləri əks etdirir. Yəni, vergilərin iqtisadi mahiyyəti müəyyən edilərkən əsas götürülən başlıca meyar onun mahiyyətə cəmiyyətin maliyyə-büdcə sistemində daxil olmasıdır.

Lakin, bir hüquqi kateqoriya kimi şərh edildikdə verginin mahiyyəti daha dəqiq aydınlaşır. Çünki, birincisi, «vergi» kateqoriyasının məzmununun dəqiq aydınlaşdırılması ödəyicinin özəl mülkiyyət hüququnu məhdudlaşdıran qanunvericilik normalarının düzgün və birmənalı tətbiqinə yardım edir; ikincisi dəqiq vergi anlayışı vergilərin qoyulması və tutulması qaydalarını tənzimləyən qanunların hazırlanması zamanı çıxış nöqtəsi rolunu oynamalıdır; üçüncü «vergi» termininin düzgün başa düşülməsi vergi orqanlarının hüquq və səlahiyyətlərinin miqyasını dəqiq müəyyən etməyə imkan verir.

Vergiləri həm hüquqi mahiyyət, həm də hüquqi texnika baxımından nəzərdən keçirmək olar.

Parlamentin vergiləri təsdiq etmək hüququ xalqın onları ödəməyə razılıq verməsini ifadə edir. Vergilərin hüquqi təbiəti bu baxımdan araşdırılmalıdır.

Vergilərin tutulması xalqın təmsilçisi kimi parlaemntlə razılaşdırılır, lakin cəmiyyətin hər bir üzvü ilə ayrı-ayrılıqda razılaşdırılmaz. Bundan başqa çox ölkələrdə, o cümlədən

Azərbaycanda (avqust 2002-ci il Referendumu ilə) vergitutma məsələlərinin referendum yolu ilə həll edilməsinə qadağa qoyulmuşdur. Bu sahədə qoyulan məhdudiyyət vergilərin hüquqi mahiyyətinin başlıca cəhətini-onların qoyulmasının birtərəfli xarakterini müəyyən edir.

Vergilərin büdcəyə ödənilməsi o deməkdir ki, subyektlərin mülkiyyəti dövlətin xeyrinə özgəninkiləşdirilir. Bu vergilərin əsas hüquqi əlamətidir. Başqa sözlə, vergi ödənilən zaman mülkiyyətçi gəlirinin (sərvətinin) bir hissəsi dövlət mülkiyyətinə keçir. Axırını ifadənin (dövlət mülkiyyətinə keçir) dəqiqləşdirilməyə ehtiyacı vardır. Çünki, belə bir sual meydana çıxır: dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin ödəmələri vergi hesab edilməlidirmi? Çünki, onlar da vergi ödəyir. Ancaq, bu zaman mülkiyyətin dəyişməsi hadisəsi baş vermir.

Sovet maliyyə hüququnda ənənvi olaraq dövlət müəssisə və təşkilatları tərəfindən büdcəyə edilən ödəmələr vergi hesab edilmirdi. Çünki, bu halda mülkiyyətin dəyişilməsi halı baş vermirdi, yalnız dövlət bölməsi arasında gəlirlər yenidən bölünürdü. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə vəziyyət dəyişmişdir. Burada dövlət müəssisələri sahibkarlığın bərabərhüquqlu subyektlərinə çevrilmişlər. Ona görə də sovet dövründə mövcud olan həmin fikir artıq öz əhəmiyyətini itirmişdir.

Vergilər konkret vergi ödəyicisinin fərdi ehtiyacı üçün deyil, ümumi ictimai ehtiyacların ödənilməsi məqsədi ilə tutulur. Ona görə də, *vergi ayrılıqda götürülmüş fərdlər üçün əvəzsizdir*. Ödəyici tərəfindən verginin ödənilməsi konkret vergi ödəyicisinə dövlət tərəfindən hər hansı bir əvəz ödənilməsi üzrə heç bir öhdəlik doğurmur.

Vergilər qaytarılmamaq şərti ilə tutulur. Verginin qaytarılması yalnız verginin artıq ödənilməsi halda, yaxud hər hansı bir güzəşt nəzərdə tutulduqda mümkündür. Bu isə vergilərin qaytarılmaması şərtinə təsir etmir və dövlət tərəfindən birtərəfli qaydada müəyyən edilir.

Vergi pul vəsaitinin birtərəfli hərəkətini ifadə edir və onun prinsipləri mülki dövriyyəyə birbaşa ziddir. Ona görə də, vergitutmanın hərəkətverici mexanizmi yalnız məcburetmə ola bilər. Əksər hallarda məcburetmə tədbirlərinə əl atmağa ehtiyac yoxdur, çünki vergi ödəyicisi vergini müstəqil ödəyir. Lakin, müəyyən edilmiş vergitutma qaydalarından kənarlaşma olduqda sanksiyaların sadəcə tətbiqi təhlükəsi praktikada real

nəticə verir.

Vergi qanunlarına dövlətlə vergi ödəyicisi arasında maliyyə münasibətlərini tənzimləmə vasitəsi kimi baxmaq lazımdır. Onlar vergi ödəyicisinə öhdəlik, dövlət vergi orqanlarına isə – icazə verilən hərəkət dərəcəsini əks etdirir. Verginin məcburi xarakteri vergiyə özəl mülkiyyəti xəzinədən və onun agentlərinin qeyri-qanuni hərəklərindən qoruma vasitəsi kimi baxmağa mane olmur. Vergiyə həmçinin vətəndaşlar ilə onların birliyi olan dövlətin qanuni mənafə və hüquqlarını balanslaşdırma vasitəsi kimi də baxmaq lazımdır.

Yuxarıda gördüyümüz kimi, vergi anlayışına müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən (iqtisadi hüquqi, sosial və s.) yanaşmaq mümkündür. Bu zaman qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq vergitutmanın müxtəlif aspektləri nəzərə alınır. Qanunvericilikdə verginin tərifi bu ödəmənin əsas cəhətlərini göstərmək və bununla da hakimiyyət orqanlarının həmin cəhətlərə malik olan ödəmələri müəyyən etmə imkanlarını məhdudlaşdırmaq məqsədilə verilir. Təcrübədə dövlət orqanları tərəfindən vergi mahiyyəti daşıyan, lakin, vergi adlanmayan məcburi ödəmələrin qoyulması hallarına rast gəlmək olur. «Vergi» anlayışı qanunvericilikdə dəqiq müəyyən edilmədikdə belə halların qanuni olub-olmadığını sübut etmək çətindir.

Vergilərin tərifi Azərbaycanda qanunvericilik qaydasında Vergi Məcəlləsinin 11-ci maddəsində belə müəyyən edilmişdir. *«Vergi-dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklinə dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə, köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir».*

Verilən tərifi vergilərin müəyyən edilməsində qanunverici orqanın müstəsna hüquqa malik olmasını vurğulayır. Göstərilən şərtlər daxilində adından asılı olmayaraq, hər hansı bir ödəmə (mükəlləfiyyət, yığım və s.) əgər qanunla qoyulmayıbdırsa qeyri-qanunidir. İcra hakimiyyəti vergitutma sahəsində qanunlarla idarəçiliyə nisbətən daha sıxı bağlıdır.

Tərifdə o da vurğulanır ki, vergi ödəyicisi vətəndaş deyil, mülkiyyətçidir. Verginin ödənilməsi özəl mülkiyyət hüququndan doğan sosial mükəlləfiyyətdir (borcudur). Özəl mülkiyyət vergi ödəməklə cəmiyyətin mənafeyinə xidmət edir.

Verginin mülkiyyətçi tərəfindən ödənilməsi həmçinin onu göstərir ki, vergi hüququnda bərabərlik heç də hər kəs tərəfindən eyni miqdarda ödənilən can vergisi şəklində təmin edilmir. Mülkiyyətçi vergiyə cəlb edilərkən mülkiyyət ödəyicilərin iqtisadi bərabərliyi kimi düşünülür və öz ifadəsini onda tapır ki, iqtisadi potensial müqayisə edilməklə ödəyicilərin həqiqi vergi ödəmə qabiliyyəti aşkara çıxarılır və əsas götürülür. Bu vergitutmanın əsas qaydalarından biridir.

Vergi münasibətlərinin iştirakçıları dairəsi bütövlükdə ödəyici və dövlətin siyasi-hüquqi münasibətlərindən asılı deyildir. Mülkiyyəti vergiyə cəlb etməklə dövlət özünün vergi suverenliyini bir qayda olaraq, onun ərazisində fəaliyyət göstərən bütün şəxslərin əldə etdiyi gəlirlərə, onun ərazisində yerləşən əmlaka, onun ərazisində özünü göstərən əmtəə və xidmət tələbinə şamil edir.

Tərif onu da vurğulayır ki, vergi gəlir əldə etmək (malyyə təminatı) məqsədilə qoyulur. Sosial əhəmiyyətli nəticə əldə etmək məqsədilə vergi ödəyicilərinin davranışına təsir göstərmək vergiqoymada əsas meyar ola bilməz. Hər bir vergi tənzimləyici rolunu oynamaq qabiliyyətinə malikdir. Onun üçün çox vaxt güzəşt müəyyən edilməsi, ya da əksinə, sərtləşdirmə üsulundan istifadə edilir.

Vergi şəxsin ödəmə qabiliyyətindən çıxış edir və ona vergi öhdəliyi hüdudundan kənarında hərəkət azadlığı verir. Vergi qazanmağa vadar etmir, yalnız qazancın bir hissəsinə iddia edir. Tənzimləyici vergilər bu prinsipi pozur. Əvəzsiz və qaytarılmamaq şərtlə alınan hər növ məcburi ödəmələr vergi deyillər. Məsələn, məhkəmənin hökmü və ya qərarı ilə üçüncü şəxsin və ya dövlətin xeyrinə alınan cərimələr həmin şərtlərə uyğun olsa da vergi deyillər.

Verginin tərifindən görünür ki, vergi alınmasında məqsəd hansısa konkret xərcin deyil, ümumiyyətlə dövlət məsrəflərinin ödənilməsidir. Dövlət məsrəflərinin əsas maddələri bu və ya digər mənbədən asılı ola bilməz. Bu prinsip vergitutmanın əsas prinsiplərindən birinə çevrilmişdir. Lakin, bu qayda məqsədli vergilər qoyulması kimi istisnaya da yol verir.

Vergi bir hüquqi mexanizm olaraq öz qarşısına xərclərin ödənilməsi üçün zəruri olan konkret vəsaitin toplanması kimi birbaşa məqsəd qoymur. Həmin xərclər təbiidir ki, əvvəlcədən planlaşdırılır, lakin nəzərdə tutulan məbləğ vergitutmaya imperativ təsir

göstərmir. Toplanan vergilərin məbləği büdcə haqqında Qanunda deyil, vergi haqqında Qanunda müəyyən edilən qaydalardan asılıdır.

Verginin yuxarıda verilən tərfi onu rüsum və yığımlardan ayırmağa imkan verir. Rüsum və ya yığım ödənilərkən həmişə konkret məqsəd (rüsum konkret olaraq nə üçün alınır) və xüsusi mənafe güdülür (Ödəyici ödənişin əvəzli olduğunu bu və ya digər dərəcədə bilavasitə hiss edir). Vergilər də məqsədli ola bilər (məqsədli vergilər), lakin onlar heç vaxt əvəzli olmur.

1.2. Vergi ödənişləri sisteminin əsas xüsusiyyətləri

Vergi ödənişləri sistemi elmi ədəbiyyatda bəzən astronomiya termini olan bürclərə, ayrı-ayrı vergilər isə bürclərdə yerləşən ulduzlara bənzədilir. Şübhəsiz, astronomiya və vergi anlayışları müqayisə edilməz məfhumlardır. Lakin, həmin müqayisə vergi sistemi haqqında müəyyən təsəvvür oyadır. Burada bir fərq də ondan ibarətdir ki, bürclər astronomların subyektiv mülahizələrinə görə qruplaşdırılır. Vergi sistemini təşkil edən müstəqil ünsürlərin vəhdəti isə həyatda mövcud olan reallığın ifadəsidir.

Müxtəlif ölkələrin vergi sistemləri müxtəlif iqtisadi, siyasi və sosial amillərin təsiri altında formalaşır. Vergi sistemləri vergilər toplusu, onların strukturu, tutulma üsulları, dərəcələri, hakimiyyətin müxtəlif səviyyələrinin fiskal səlahiyyətləri, vergi bazası, vergilərin əhatə dairəsi, vergi güzəştlərinə görə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Lakin, diqqətlə nəzərdən keçirildikdə məlum olur ki, onların hamısı vahid elmi və vergi texnikası əsasında təşkil edilmişlər. Belə ümumi cəhətlərə daxildir:

- dövlətin vergi gəlirlərinin artırılması yollarının axtarılması;
- vergi sisteminin iqtisad və hüquq sahəsində mövcud nəzəriyyələrin ümumən qəbul etdikləri bərabərlik, ədalət və vergitutmanın səmərəliliyi prinsipləri əsasında təşkil edilməsi.

Vergi ödənişləri sisteminin təşkili prinsipləri ümumiyyətlə birmənalı deyildir və hökumətin hansı iqtisad nəzəriyyəsini əsas götürməsindən asılıdır.

Vergi ödənişləri sistemi dedikdə, müəyyən məqsədə çatmaq üçün elmi prinsiplər əsasında nizama salınmış vergilər toplusu nəzərdə tutulur. İqtisadi siyasət hazırlanarkən qarşıya müxtəlif maliyyə, iqtisadi və ya siyasi məqsədlər qoyulur. Ona görə də vergi

sisteminin xarakteri qarşıya qoyulan məqsəddən asılıdır. Məsələn, vergiqoymanın təməl məqsədi gəlir və sərvət bölgüsünü daha ədalətli bir şəkilə salmaqdırsa, vergi sisteminin əsas səciyyəvi cəhəti onun sosial yönümlü olmasındadır.

Vergi ödənişləri sistemi bir sıra iqtisadi göstəricilərlə xarakterizə olunur.

İqtisadi göstəricilərə ilk növbədə vergi yükü aid edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, optimal qurulmuş vergi sistemi, bir tərəfdən dövlətin maliyyə ehtiyatlarına olan tələbatını ödəməli, digər tərəfdən isə vergi ödəyicilərinin sahibkarlıq fəaliyyətinə olan maraqlarını stimullaşdırmalıdır. Buna görə də vergi yükü göstəricisi ölkənin vergi sisteminin keyfiyyət ölçüsüdür. Elmi cəhətdən sübut edilmişdir ki, səmərəli vergi sistemi vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin 30 faizindən çoxunun tutulmasına imkan verməməlidir. Bir sıra ölkələrin vergi sistemi, məsələn, İsveç, elə qurulmuşdur ki, vergi ödəyicisi öz gəlirinin 50 faizindən çoxunu dövlət büdcəsinə ödəyir. Lakin burada heç bir paradoks yoxdur, çünki əksər ölkələrdə vergi ödəyicilərinin öz gəlirləri hesabına həll etdikləri sosial-iqtisadi xarakterli məsələləri bu ölkələrdə dövlət öz hesabına həll edir.

Vergi ölkənin dövlət suverenliyinin əsas təzahür formalarından biridir. Vergilər dövlət tərəfindən birtərəfli qaydada, yəni ayrı-ayrılıqda götürülmüş hər bir vergi ödəyicisi ilə razılaşdırılmadan müəyyən edilir. Vergi ödəyicisindən hər hansı bir verginin tutulması üçün həmin vergi növü müəyyən edilməli və daxil olunmalıdır.

Başqa sözlə, konkret vergi ödənişinin vergi ödəyicisindən tutulması üçün əvvəlcə o müəyyən olunmalı, sonra isə daxil edilməlidir.

Vergi ödənişləri sisteminin səmərəliliyinin artırılması, iqtisadi inkişafın artım sürətini zəiflədən vergi maneələrinin aradan qaldırılması dövləti vergi islahatları aparmağa sövq edən əsas amillərdir. Vergi orqanları pul vəsaitlərinin hərəkətinin bütün axınını üzə çıxarmaq, ölkə daxilində bağlanan bütün kommersiya sövdələşmələrinə nəzarət etmək iqtidarında deyildir. Vergi ödəyicilərinə nəzarətin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təmin edilməsi üçün dövlət vergi ödəyicilərinin üzərinə bir sıra vəzifələr qoyur. Lakin müəyyən müddət keçdikdən sonra ayrı-ayrı vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün qeyri-bərabər bölüşdürülməsi haqqında fikirlər formalaşmağa başlayır. Bu isə gəlirlərin gizlədilməsi, vergidən yayınma hallarının artmasına səbəb olur. Bütün bunlar isə dövləti yeni vergi islahatları aparmağa sövq edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə hər 5-7 ildən bir əsaslı vergi

islahatları, hər 2-3 ildən bir isə fəaliyyətdə olan vergi normalarının səmərəliliyinin dərin təhlili aparılır.

Vergitutma nəzəriyyəsi vergi islahatları prinsiplərinin iki qrupunu nəzərdə tutur. Birinci qrupa vergitutmanın klassik prinsipləri daxildir. İkinci qrupa isə ayrıca götürülmüş bir ölkədə vergi islahatları aparılan zaman həmin ölkənin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alan prinsiplər daxildir.

ABŞ, Almaniya, İngiltərə kimi ölkələrdə vergi islahatları aparılan zaman aşağıdakı prinsiplər əsas götürülmüşdür:

1. Vergi dərəcələri aşağı olan vergi sisteminin yaradılması. Vergi dərəcələrinin aşağı salınması vergidən yayınma hallarının azalmasına, münbit investisiya mühitinin təşəkkül tapmasına, gəlirlərin leqallaşdırılması cəhdlərinin artmasına səbəb olur.

2. Bütün vergi ödəyiciləri üçün vergitutmada edilən dəyişikliklərin anlaşılıqlı olması. Bunun üçün vergi islahatları aparılan zaman vergi ödəyiciləri arasında geniş izahat işləri aparılmalıdır.

3. Vergi islahatları haqqında qabaqcadan xəbərdarlıq edilməsi. Bəzən maliyyə ili ərzində vergi qanunlarında edilən dəyişikliklər barədə sahibkarlar kapitallarını yerləşdirdikdən, maliyyə və ya ticarət müqavilələri bağlandıqdan sonra xəbər tuturlar. Bu isə həm biznes sahəsində, həm də büdcəyə vergi daxilolmalarının həcmində itkilərə səbəb olur.

4. Vergi islahatlarının aparılmasında qarşıya qoyulan məqsədlərin konkret olması.

5. Növbəti vergi islahatlarına başlayarkən onun hansı səmərə verəcəyi haqqında dəqiq təsəvvürlərin olması.

Vergi ödənişləri sistemi vergi siyasətinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməlidir:

1. Mövcud vergi dərəcələrinin radikal aşağı salınması yolu ilə iqtisadiyyatın inkişafını ləngidən destruktiv amillər (inflyasiya, iqtisadi artım tempinin aşağı düşməsi, işsizlik, «gizli» iqtisadiyyatın xüsusi çəkisinin artması və s.) ilə mübarizə;

2. Təklif iqtisadiyyatının nəzəri müddəalarına əsaslanaraq vergi dərəcələrinin aşağı salınması;

3. Ölkədə əlverişli vergi mühitinin yaradılması, əmanətlərin və investisiyanın artırılmasının stimullaşdırılmasının təmin edilməsi.

Vergilərin tənzimləyicisi funksiyasından və vergi dərəcələrinin aşağı salınmasının müsbət təsir vasitələrindən istifadə edilməklə:

-əmək və sahibkarlıq fəaliyyətində aktivliyə stimulaşdırılmalı;

-istehsal həcmi artırılmalı və əmək məhsuldarlığı yüksəldilməli;

-gəlirin vergiyə cəlb edilməsi aşağı salınmaqla istehlak həcmi maksimum dərəcədə artırılmalı;

-dövlət büdcəsindən daha səmərəli istifadə edilməsi nəticəsində dövlət gəlirləri artırılmalı (milli gəlirin artırılması hesabına);

-iqtisadiyyatın əlverişli sahələrinə dövlət müdaxiləsi məhdudlaşdırılmalı;

-qiymətlər və inflyasiyanın səviyyəsi aşağı salınmalı;

-leqal və «gizli» iqtisadiyyatın nisbəti birincinin xeyrinə dəyişdirilməlidir.

Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergi sistemində meydana çıxan vergi hüququ münasibətlərinin tənzimlənməsində mükəmməl normativ- hüquqi bazanın olması mühüm rol oynayır.

Vergi sisteminin normativ-hüquqi bazası funksional sistem kimi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirməlidir:

-vergilərin müəyyən edilməsi;

-vergilərin ödənilməsi və yığılması qaydalarının müəyyən edilməsi;

-vergi ödəyicilərinin və dövlət vergi xidməti orqanlarının, habelə vergi münasibətlərinin digər iştirakçılarının vergitutma məsələləri ilə bağlı hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi;

-vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə vergi məsuliyyəti tədbirlərinin və onların tətbiqi qaydalarının müəyyən edilməsi.

Vergi ödənişləri sisteminin ən vacib atributlarından biri onun normativ-hüquqi bazasının sabitliyidir ki, bu da sahibkarlığın inkişafı və xarici investorların cəlb edilməsi üçün əlverişli şərait yaradılmasına imkan verir.

Vergi ödənişləri sisteminin normativ-hüquqi bazası yaradılarkən aşağıdakı prinsiplər rəhbər tutulmalıdır:

1. Bütün təsərrüfat subyektlərinin və vətəndaşların qanun qarşısında hüquq bərabərliyi;
2. Vergi ödəyicilərinin bəzi kateqoriyalarına verilən vergi imtiyazlarının qanunla təsdiq olunması;
3. Vergi siyasətinin sabitliyi və ardıcılığı;
4. Vergi şəffaflığının təmin olunması;
5. Proqressiv vergitutma formalarına üstünlük verilməsi;
6. Vergi xidməti orqanlarının qeyri-qanuni hərəkətlərinə yol verilməməsi.

Vergi ödənişləri sisteminin təkmilləşdirilməsində və onun müasir tələblərə uyğun səviyyəyə çatdırılmasında informasiya təminatının böyük rolu vardır.

1.3. Vergi ödənişləri sisteminin beynəlxalq təcrübəsi

Ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi dəyişikliklər bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun adekvat vergi tənzimlənməsi sisteminin formalaşdırılmasını obyektiv zərurətə çevirir.

Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasında vergiyə cəlb etmənin müasir konsepsiyasının elmi əsaslandırılması, vergi siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizminin və vergitutma sisteminin təkmilləşdirilməsinin nəzəri-metodoloji prinsiplərinin yaradılması və s. kimi bir sıra müstəqil problemlər mövcuddur. Bu problemlərə - vergi sisteminin konseptual modelinin və onun həyata keçirilməsi mexanizminin formalaşdırılması; səmərəli vergi siyasətinin qurulması prinsiplərinin, onun taktika və strategiyasının müəyyən edilməsi; vergi tənzimlənməsi ilə dövlətin iqtisadi proseslərə büdcə, pul-kredit, valyuta-maliyyə vasitəsilə təsiri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin formalarının müəyyən edilməsi və s. aiddir.

Göstərilən məsələlərin həll edilməməsi ölkədə səmərəli vergi siyasətinin həyata keçirilməsinə mənfi təsir göstərə bilər və bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması vasitəsi kimi vergilər özünün potensial imkanlarını reallaşdırma bilməz.

Son illər ölkəmizin vergi qanunvericiliyində aparılan əsaslı dəyişikliklər, dövlətimizin yürütdüyü vergi siyasətini makroiqtisadi inkişafı stimullaşdıran səmərəli iqtisadi alətə çevirmiş, sahibkarlarla vergi xidməti əməkdaşları arasında münasibətlərin

qarşılıqlı anlaşma əsasında qurulmasına səbəb olmuş, habelə vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi vasitəsilə vergilərin vaxtında və tam həcmdə büdcəyə alınmasının təmin olunması məqsədilə vergi orqanlarının inzibati strukturunda adekvat islahatların həyata keçirilməsini zəruri etmişdir. Bütün ölkələrdə olduğu kimi, respublikamızın da vergi sistemi özünəməxsus çalarlara malikdir. Ümumiyyətlə, müxtəlif ölkələrin vergi sistemi müəyyən xüsusiyyətlərinə - vergilərin strukturuna, növlərinə, onların tutulma qaydasına, vergi dərəcələrinə, yerinə yetirdiyi fiskal funksiyanın səlahiyyət dairəsinə, vergi bazasına, vergi güzəştlərinə və s. görə bir-birindən fərqlənir. Əlbəttə ki, bu qanunauyğun haldır, çünki formalaşan hər bir vergi sistemi müxtəlif iqtisadi, siyasi və sosial şəraitə uyğunlaşaraq həmin ölkənin vergi rejimini tənzimləyən qanunverici qüvvədir. Lakin beynəlxalq vergi sistemləri müəyyən prinsipial fərqlərə malik olsalar da, onlar arasında oxşar cəhətlər də mövcuddur.

Hazırda ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun sivil vergi sistemi qurulsa da dünya ölkələrinin bu sahədəki təcrübələrinin təhlili və öyrənilməsi, mövcud vergi sistemlərinin müqayisəsi, respublikamızda aparılan islahatları, görülən işləri daha dəqiq qiymətləndirməyə əsas verir.

İnkişaf etmiş dövlətlərin bir çoxu vergitutma sahəsində uzun tarixi yol keçmiş və hər biri demək olar ki, çevik vergi sistemi formalaşdırmışdır. Bu ölkələrdən bəzilərinə, məsələn ABŞ, Kanada, Yaponiyada və s. büdcə, 3 səviyyədə - federal (dövlət), regional və yerli vergilər tərtib və təsdiq edilir və bu sistemə uyğun olaraq vergilər müəyyənləşdirilir. Güclü iqtisadi bazaya malik olan ABŞ, həm də sivil bazar münasibətlərinə uyğun vergi sistemində malikdir. İnkişaf etmiş Avropa ölkələrinin vergi sistemi də ABŞ-da olduğu kimi çoxşaxəli və müxtəlifdir. Bu ölkələrdə icbari ödəmələrin ÜDM-da xüsusi çəkisi belədir: ABŞ-da-30%, Kanadada-34%, Fransa, Avstriya, Danimarka, Belçika və İsveçdə- 40%, Almaniya isə 38%-ə çatır. ABŞ-da federal büdcə bütün gəlir və xərclərin təxminən 80%-ni, ştatların büdcəsi- 15%-ni, yerli vergilər isə 5%-ni təşkil edirsə, bu göstəricilər Kanadada müvafiq olaraq, 48%, 42% və 10% təşkil edir.

ABŞ-da federal vergilərin prioritet mövqə tutmasına baxmayaraq şəhər və digər yerli qurumların büdcəsinin formalaşmasında yerli vergilərin payı kifayət qədər yüksəkdir. Onlar federal və ştatların büdcələrindən ayrılan dotasiyalar və subvensiyalarla bərabər,

həm də yerli büdcələrin gəlirlərinin formalaşmasında mühüm rola malik olmaqla öz xərclərinin 80%-ni ödəmək qabiliyyətinə malikdir. ABŞ-da müstəqil maliyyə bazasına malik olan 83 min yerli idarəetmə orqanı fəaliyyət göstərir. Təcrübədə bələdiyyələrin vəsaiti hesabına yerli təsərrüfat fəaliyyəti növlərinin inkişafına şərait yaradan xüsusi istehsal yerlərinin tikintisi də həyata keçirilir. Stimullaşdırıcı tədbir kimi buna müəssisələrin yerli vergilərdən birdəfəlik, və ya müvəqqəti olaraq azad olunmasını göstərmək olar. Ərazilərin sosial-iqtisadi infrastrukturunun inkişafına yönəldilən əsaslı vəsait qoyuluşunun böyük bir hissəsi dövlət hakimiyyəti və bələdiyyələr tərəfindən həyata keçirilir. Bu kapital qoyuluşları mənfəət əldə edilməsini nəzərdə tutmur, lakin dolaylı yolla xüsusi kapitalın mənfəətinin artırılmasına xidmət edir. Bunlara ilk növbədə tikinti, nəqliyyat, rabitə sahəsində infrastrukturun inkişafına yönəldilən xərclər, su təchizatı sistemlərinin qurulması, tikintilər üçün torpaq sahələrinin hazırlanması və s. xərclər aiddir. Avropa ölkələrində bu sahədə nisbətlər bir az fərqlidir. Yerli vergilər çoxsaylı olmalarına baxmayaraq bir növ köməkçi rolunda çıxış edirlər. Əsas (federal) vergilər bütün səviyyəli büdcələr arasında qanunvericiliklə müəyyən edilmiş nisbətlərdə paylaşıdırılır. Bu üsul Almaniyada özünü daha qabarıq göstərir.

ABŞ-da və bir sıra Avropa ölkələrində federal vergilər büdcəyə, yerli vergilər isə müvafiq olaraq yerli büdcəyə daxil olur. Almaniyada isə əsas vergi mənbələri hesabına iki və ya üç büdcə formalaşır. Məsələn, fiziki şəxslərdən gəlir vergisi aşağıdakı qaydada bölüşdürülür: 43 faizi federal büdcəyə yönəldilir, 42 faizi müvafiq vilayətin sərəncamında qalır. 15 faizi isə yerli büdcələrdə saxlanılır. Korporasiyaların gəlirlərindən tutulan vergilər federal və vilayət büdcələrinə bərabər həcmdə daxil olur.

Almaniyanın vergi sistemində digər Avropa ölkələrindən fərqli daha bir cəhət vardır. Burada gəlirlərin bölgüsü yalnız üfüqi deyil, eləcə də şaquli istiqamətdə tarazlaşdırılır. Belə ki, burada yüksək gəlir gətirən ərazilərin (Bavariya, Vyurtemberg, Şimali Reyn-Vestfal) maliyyə vəsaitlərinin bir qismini nisbətən zəif inkişaf etmiş (Saksoniya, Şlezviq-Qolşteyn) bölgələrə köçürürlər. Bu üsul AFR-nın vergi sisteminin uzun müddətli təkamülü və inkişafı nəticəsində əldə etdiyi böyük nailiyyətidir.

İnkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemində respublikamızdan fərqli olaraq birbaşa vergilər prioritetlik təşkil edir. Belə ki, Böyük Britaniyanın büdcəsində birbaşa vergilər

45,9%, vasitəli vergilər 31,4%, İspaniya vergi sistemində isə bu göstəricilər müvafiq olaraq 47,2% və 40,3% təşkil edir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisi büdcənin mühüm gəlir mənbələrindən biri kimi çıxış edir. Son onillikdə bu vergidən yığılan vəsaitin həcminin ümumi vergi daxilolmalarındakı xüsusi çəkisi Almaniyada 23-27%, Böyük Britaniyada 25-30%, Yaponiyada 20-26%, ABŞ-da 30-40% arasında dəyişmişdir.

Cədvəl 1. Azərbaycanda və bir sıra dünya ölkələrində mənfəət vergisinin, fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinin və əlavə dəyər vergisinin dərəcəsi (%)

Ölkələr	Mənfəət vergisi	Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	ƏDV
ABŞ	34	15-39	3-8
Almaniya	42	19-53	16
Fransa	34	56	18
İsveç	28	20-57	25
Kanada	28	17-29	12
İtaliya	36	10-50	19
Yaponiya	40	10-50	3
Böyük Britaniya	33	20-40	17
Avstriya	30	10-50	20
Türkiyə	33	15-40	18
Rusiya	24	13	20
Tacikistan	30	40	20
Türkmənistan	25	8-12	20
Özbəkistan	35	15-40	20
Qazaxıstan	30	5-30	20
Qırğızıstan	30	5-33	20
Gürcüstan	20	12-20	20
Azərbaycan	20	14-30	18

Bu ölkələrin vergi sistemində korporasiyaların gəlir vergisi, sosial sığorta ayırmaları, ƏDV, aksiz vergisi və digər çoxsaylı vergilər tətbiq edilir.

Bir sıra ölkələrdə ABŞ, Avstraliya və Yaponiyada ƏDV tutulmur. Azərbaycanın vergi sistemində əlavə dəyər vergisinin xüsusi yer tutduğunu nəzərə alaraq bu verginin vətəni olan Fransanın vergi sisteminin təhlili daha böyük maraq kəsb edir. Bu ölkənin büdcə sisteminin aparıcı hissəsini ƏDV təşkil edir. Ölkədə tətbiq edilən vasitəli vergilərin 80%-i ƏDV-nin payına düşür. ƏDV ölkə ərazisində istifadə və istehlak olunan bütün mal və xidmətləri əhatə edən ümumi istehlak vergisidir. Xarici bazarla həyata keçirilən

əməliyyatlar ƏDV-dən azad-dır. Hazırda bu ölkədə tətbiq edilən ƏDV-nin dərəcəsi əsasən 18,6%-ə bərabərdir. Daha yüksək 22%-lik dərəcə bəzi mallara - avtomobil, kinofoto və tütün məmulatları, parfümeriya və qiymətli xəzlərə tətbiq olunur. Fransanın vergi sistemində gömrük rüsumları da mühüm yer tutur. Bu vergi növünün tətbiq edilməsində əsas məqsəd gəlir götürməkdən daha çox daxili bazarı - (milli sənayeni və kənd təsərrüfatını) qorumaqdır. O, dövlətin iqtisadi siyasətinin bir vasitəsi kimi çıxış etməklə, idxal olunan və daxildə istehsal edilən oxşar malların qiymətlərində tarazlıq yaratmağa xidmət edir.

Eyni zamanda, bu dövlətlər üçün ən xarakterik cəhət iqtisadi həyatın müxtəlif sahələrinə dövlət müdaxiləsinin səviyyəsidir (iqtisadiyyatın tənzimlənməsi). Məsələn, ABŞ-da müdaxilə səviyyəsi aşağı, İsveçdə yüksək, Yaponiya və Almaniyada isə bu ölkələrə nisbətən orta səviyyədədir. Dövlət, tənzimləmə aləti olan vergi siyasəti vasitəsilə vergi dərəcələrini aşağı sala və ya yüksəldə bilər. Bu tədbir bilavasitə dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətdən asılıdır. Yəni, sosial yönümlü iqtisadiyyatı olan ölkələrdə dövlət vergilər vasitəsilə ÜDM-un daha çox hissəsini bölüşdürür ki, bunu da vergi dərəcələrinin artırılması hesabına həyata keçirir. (Məsələn, İsveçdə vergi ödəyiciləri gəlirlərinin 50 faizini və daha artıq hissəsini dövlət xəzinəsinə köçürürlər).

Azərbaycanda mövcud vergi dərəcələrinin səviyyəsinə gəldikdə isə cədvəldəki rəqəmlərdən görüldüyü kimi ölkəmizdə bu göstəricilər aşağıdır. Belə ki, 1995-2014-cü illər ərzində mənfəət vergisinin dərəcəsi 35 %-dən 20%-ə, əlavə dəyər vergisi 20%-dən 18%-ə endirilmiş, eyni zamanda fiziki şəxslərin gəlir vergisinin yuxarı həddi 55 %-dən 25%-ə dək aşağı salınmışdır. Aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləği isə 146 manatadək təşkil edir.

Mənfəət vergisinin dərəcəsi inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə xeyli aşağı, MDB-yə daxil olan dövlətlərlə müqayisədə isə orta səviyyədədir. Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin maksimal dərəcəsi Kanada və ABŞ istisna olmaqla digər inkişaf etmiş ölkələrdəkindən aşağıdır. Bu göstərici üzrə MDB üzvü olan ölkələrlə müqayisədə yalnız Özbəkistan və Tacikistan bizi qabaqlayır. Lakin keçmiş sovet respublikaları arasında ƏDV-nin aşağı dərəcəsi Azərbaycandadır.

Araşdırma qeyd edilən ölkələrin mükəmməl vergi bazasına malik olduğunu göstərir. Lakin həmin ölkələrdə hər 5-7 ildən bir vergi sistemində müəyyən dəyişikliklər həyata keçirilir, hər 2-3 ildən bir isə mövcud vergi dərəcələrinin səmərəliliyi dərinlən araşdırılır. Əgər aparılan araşdırma mənfi nəticə verərsə, onda, təcili surətdə vergi islahatının aparılması zəruri hesab edilir. Məsələn, ABŞ-da 1986-cı ilin geniş miqyaslı vergi islahatından əvvəl ictimai fikir sorğusu keçirilmiş və məlum olmuşdur ki, sorğuda iştirak edənlərin 70%-i mövcud vergi sistemindən narazıdır və vergi islahatının aparılmasını zəruri hesab edirlər.

Bununla belə, vergi dərəcələrinin fərdi müqayisəsi heç də vergi sisteminin səmərəliliyi haqda fikir söyləməyə kifayət etmir. Bunun üçün təsərrüfat subyektlərinə düşən vergi yükü hesablanmalıdır. Vergi yükü dövlətin həyata keçirdiyi vergi siyasətinin nəticəsi olmaqla vergi sisteminin keyfiyyət xarakteristikası sayılır.

Vergi sisteminin sadələşdirilməsi vergi islahatının ən mühüm istiqamətlərindən biridir.

Vergi sisteminin mürəkkəbliyi isə inzibati idarəetmə xərclərinin artmasına, ayrı-ayrı vergi ödəyiciləri arasında olan vergi yükünün qeyri-bərabərliyi haqqındakı fikrin daha geniş yayılmasına səbəb olur. Deməli, vergitutma islahatının əsas xüsusiyyəti onun ölkənin mövcud iqtisadi imkanından və əhalinin hüquqi şüurundan asılı olaraq həyata keçirilməsidir. Hüquqi məsuliyyət səviyyəsi aşağı olan vergi ödəyicilərinin gəlirlərini vergiyə tam cəlb etmək və onlar üzərində nəzarətin səmərəliliyini təmin etmək məqsədilə hökumət vergi ödəyicilərindən öz gəlirləri və ödənilən dividendləri barədə rəsmi məlumat verilməsini tələb edir. Onu da qeyd edək ki, islahatlar dövründə, vergidən yayınma və vergidən gizlədilmə hallarına da çox rast gəlinir. Bu zaman, vergiyə nəzarətin bu və ya digər metodlarından istifadə edilməsinə baxmayaraq, vergi orqanları pul vəsaitlərinin hərəkətinə və dövlətin bağlamış olduğu bütün vergi müqavilələrinə tam nəzarət edə bilmir. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə vergi sahəsində aparılan dəyişikliklər tədricən həyata keçirilir. Təcrübə göstərir ki, həyata keçirilən vergi islahatının müsbət nəticə verməsi əsasən aşağıdakılara nail olunduğu halda mümkündür. Birincisi, bütün sahibkarların (onların əmlakının həcmindən asılı olmayaraq) iqtisadi maraqları pozulmadıqda və vergi qanunvericiliyinə müvafiq olaraq ölkənin vergi sistemi vahid

formada fəaliyyət göstərmədikdə vergi islahatı əsasən məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən və maliyyə axınının istiqamət və həcmindən asılı olaraq həyata keçirilir. Bu cür dəyişiklik qüvvədə olan vergi qaydalarının təkmilləşdirilməsini, bir sözlə yeni vergi konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasını və tətbiq edilməsini tələb edir. Onu da qeyd etmək ki, vergi konsepsiyaları bir neçə variantda hazırlana bilər. Onlar bir qayda olaraq ölkənin vergi bazasının dəyişməsinə gətirib çıxarır. Hökumətin müzakirəsinə verilən belə konsepsiyalar ekspert qrupu tərəfindən qiymətləndirilir və onlardan daha optimal variant seçilir. Seçilən konsepsiya bir il təcrübədən keçirilir və yenidən ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilir.

Vergi islahatının vaxtında aparılmamasından asılı olan problemləri beş qrupda birləşdirmək olar:

1. Vergi siyasətində aparılması zəruri olan dəyişikliklərin vaxtında dərk edilməməsi;
2. Vergi konsepsiyalarının təcrübədə tətbiq edilməsindəki gecikmələr;
3. Vergi təcrübələrinin fəaliyyət istiqamətinin və onların məzmununun düzgün seçilməməsi;
4. Vergi islahatından alınan səmərənin və onun vaxtının düzgün qiymətləndirilməməsi;
5. Vergi təcrübələrindən alınmış müsbət nəticələrə vaxtından əvvəl inam yaratmaq və mövcud reallığın lazımı səviyyədə qiymətləndirilməməsi.

Vergi qanunlarının fəaliyyətində təzahür edən mənfi halların hökumətin vaxtında dərk etməsi bir neçə amillərdən asılıdır ki, bunlardan əsasən ikisinin nəzərə alınması mütləq lazımdır. Birincisi, islahatçıların peşəkarlıq və etik hazırlığı, ikincisi onların iqtisadiyyatda həyata keçirilməsi zəruri olan dəyişikliyin qəbul etməsinə hazır olması. Bununla yanaşı vergi qanunvericiliyində həyata keçirilən dəyişikliklərə iqtisadiyyatın necə reaksiya verməsi probleminin aşkara çıxarılması da mürəkkəb vəzifələrdən biri hesab olunur. Bir-birini inkar edən iki variant mümkündür. Birinci variantda, iqtisadiyyat ona təqdim edilən vergi stimullarını və qadağanedici sanksiyaları qəbul edir. Onun investisiya imkanları və istehlak tələbatı artır, habelə kapital sferalar arasında öz yerini dəyişməyə başlayır. Digər variantda isə təsərrüfat subyektləri vergidən yayınmanın digər yeni

üsullarının tapılmasına cəhd göstərəcəkdir. Bu mümkün iki haldan birinin tam həlli heç bir dövlətə və hökumətə nəsib olmur. Vergi islahatının müvəffəqiyyəti onun aparılmasına çəkilən xərcin həcmi və yeni vergi qanunu qəbul edilərkən qarşıya qoyulmuş məqsədə nə dərəcədə yaxınlaşması ilə qiymətləndirilir. Ona görə də hər bir yeni vergi islahatı daha təkmilləşmiş vergi sisteminə yaxınlaşmanın başlanğıcı deməkdir. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü yaşayan ölkələr, o cümlədən Azərbaycan Respublikası bu sahədə daha böyük çətinliklərlə üzləşir. Belə ölkələrdə vergi islahatı problemini yalnız dövlət üçün zəruri olan maliyyə resurslarının səfərbər olunma üsullarının axtarışı ilə bağlamaq olmaz. Hal-hazırda Azərbaycanda vergi problemi nəinki iqtisadi, həmçinin sosial-siyasi problemləri də üstələmişdir. Vergi metodu ilə səfərbərliyə alınan dövlət gəlirlərinin maddi bazası əsasən istehsal sferasında formalaşır. İqtisadiyyatın digər sferalarından (qeyri-istehsal) daxil olan ödəmələr büdcə gəlirlərinin cüzi hissəsini təşkil edir. Ona görə də dövlət vergi dərəcələrini artırmadan istehsal sahələrində investisiya fəallığını yüksəltmək üçün maliyyə vəsaiti axtarışı problemi ilə qarşılaşır.

Azərbaycanda vergi sisteminin islahatı mühüm sosial-iqtisadi dəyişikliklər şəraitində baş verir.

Ölkədə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun çevik vergi sistemini, o cümlədən büdcə gəlirlərinin optimal nisbətini, büdcə xərclərinin səmərəli istiqamətlərini formalaşdırmaq üçün Hökumət əsaslandırılmış büdcə-vergi siyasəti həyata keçirir.

Təcrübə göstərir ki, vergi islahatının düzgün taktika və strategiyada həyata keçirilməsinin ən mühüm şərtlərindən biri onun prinsiplərinin dəqiq müəyyən edilməsidir.

Vergi islahatının prinsipləri iki istiqamətdə qruplaşdırılır. Birinci istiqamət adətən vergi sistemində edilən dəyişikliklərin beynəlxalq qaydalara uyğunluğunu əks etdirir. Bu klassik prinsipə riayət edilməsi vergi islahatını ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının mühüm amilinə çevirir. İkinci istiqamətə hər bir ölkənin sosial iqtisadi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq vergi islahatı həyata keçirilən zaman müəyyən edilən prinsiplər daxildir. Lakin bu qrupa daxil olan prinsiplər öz məzmununa görə eyni olmur. Bütün bu prinsiplərin məzmununu açmaq üçün bir sıra dünya ölkələrinin təcrübəsinə nəzər yetirək. Belə ki, ABŞ, Almaniya və İngiltərə kimi ölkələr vergi islahatını həyata keçirərkən əsasən aşağıdakı ilkin prinsiplər əsas götürülür :

1. Vergi islahatının aparılması dövrünün məqsədəuyğunluğu. Bəzən vergi qanunvericiliyindəki dəyişikliklər maliyyə ilinə təsadüf edir ki, bu da sahibkarların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə xeyli mənfi təsir göstərir. Ona görə ki, bu dövrdə onlar artıq öz kapitalını iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında yerləşdirmiş olur, habelə müəyyən maliyyə müqavilələri və ticarət sazişləri bağlamış olurlar. Belə vergi dəyişikliklərindən irəli gələn itkilər yalnız biznes baxımından deyil, həm də büdcəyə daxil olan vergi məbləğində də özünü göstərir.

2. Vergi qanunvericiliyində edilən istənilən dəyişikliklər hər bir vergi ödəyicisinə aydın olmalıdır. Deməli, vergi islahatının ən mühüm prinsiplərindən biri də onun aşkarlığı və vergi ödəyiciləri arasında geniş aydınlaşdırıcı metodiki işlərin aparılmasıdır.

3. Təcrübə göstərir ki, vergi dərəcələrinin son hədd səviyyəsində aşağı salınması vergidən yayınma hallarının azalması ilə nəticələnir. Bu prinsipə riayət edilməsi digər tərəfdən də ölkədə investisiya üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına və gəlirlərin leqallaşdırılmasına səy göstərilməsinə səbəb ola bilər.

4. Vergi islahatı aparılarkən onun digər sosial-iqtisadi siyasət tədbirləri (pul-kredit, xarici iqtisadi əlaqələr və s.) ilə uzlaşdırılması da mühüm prinsiplərdəndir.

5. Növbəti vergi düzəlişlərinə başlamazdan əvvəl onların yaxın müddətdə verəcəyi səmərəni dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır. İstənilən vergi islahatının həyata keçirilməsi ölkənin vergi sisteminin konseptual əsaslarına uyğun olmalı, iqtisadiyyatın səmərəli inkişafını, habelə bütün təsərrüfat subyektlərinin və bütövlükdə əhəlinin sosial-iqtisadi maraqlarını nəzərə almalı və təmin etməlidir.

Vergi dəyişikliyi apararkən prinsipial məsələlərdən biri də dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsidir. Xüsusi ilə bu yerli vergiqoyma sisteminə aiddir.

Vergi islahatlarının həyata keçirilməsi zamanı qarşıya çıxan mühüm problemlərdən biri də dövlət büdcəsi ilə yerli büdcələr arasındakı optimal əlaqənin formalaşdırılmasıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da aparılan islahatların və vergi sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas prinsipi vergi yığımının sivil üsullarla aparılmasıdır.

Deməli, vergi islahatının keçirilməsi prinsiplərinin seçilməsi yalnız vergiqoymanın optimallaşdırılması məqsədindən deyil, həm də ölkədə islahatların sosial və iqtisadi

imkanlarından çıxış etməlidir. Ümumiyyətlə, vergi islahatı son nəticədə iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılmasını və ölkənin ümumi iqtisadi inkişafını təmin etməlidir.

II Fəsil. VERGİ ÖDƏNİŞLƏRİNİN İQTİSADI TƏHLİLİ VƏ ONUN SƏMƏRƏLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Azərbaycanca vergi ödənişlərinin müasir vəziyyəti

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatı son bir neçə ildə yüksək sürətlə inkişaf edir. Möhtərəm prezidentimiz cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında aparılan uğurlu iqtisadi siyasət öz bəhrələrini verməkdədir. 2013-cü ildə Ümumi Daxili Məhsul istehsalı 57708.2, mln. manat olmuş, 2012-ci illə müqayisədə Ümumi Daxili Məhsul 5,0 faiz real artmış, bu da orta səviyyəli inkişaf etmiş ölkələrin göstəricilərinə uyğundur. Bu zaman qeyri-neft sektoru üzrə artım 8,3 faiz təşkil etmişdir. 2013-cü il də daxil olmaqla son yeddi ildə ölkə iqtisadiyyatı 2 dəfədən çox, onun qeyri-neft sektoru 2,3 dəfə artmışdır.

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, 1991-ci ildə siyasi və iqtisadi mustəqillik əldə etdikdən sonra inzibati-amirlik usul-idarəsinə soykənən formasıyadan yeni, azad sahibkarlıq və bazar münasibətlərinə əsaslanan sosial-iqtisadi quruluşa keçid tamamlanmışdır. Hazırda ölkəmiz daha yüksək sosial-iqtisadi dircəliş mərhələsinə qədəm qoymaqladadır. Bu gün qarşıya innovativ və yeni çağırışlara cavab verən muasir iqtisadi sistemi formalaşdırmaq məqsədi qoyulmuşdur. Sözügedən sistemi qurmaq ucun 19 noyabr 2011-ci ildə prezident İlham Əliyev tərəfindən “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” Konsepsiyasının hazırlanması ilə bağlı sərəncam imzalanmışdır. Konsepsiyada ilk novbədə, umumi daxili məhsulun artımını qeyri-neft-qaz sektorunun inkişafı hesabına təmin etmək, iqtisadiyyatın diversifikasiya prosesini sürətləndirmək, umumi daxili məhsulun tərkibində və dövlət budcəsinin formalaşmasında təbii ehtiyatlar amilinin azaldılması, qeyri-neft amilinin regionların hesabına üstünlüyünün təmin edilməsi, ixracın təşviq edilməsi və yerli muəssisələrin xarici bazarlara cıxışına nail olmaq əsas məqsədlərdir.(4)

Təbii ki, iqtisadiyyatda nəzərdə tutulan bu missiyalar vergi orqanları qarşısında yeni vəzifələr qoyaraq onların yeni formalaşmış biznes mühitinə uyğunlaşmasını tələb edir. Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, iqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsinin daim təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Bu baxımdan 2001-ci ilin yanvarın 1-dən quvvəyə minən Vergi Məcəlləsi mustəqil Azərbaycanın həyatında yeni tarixi bir hadisə olaraq vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması sahəsində atılmış muhum addımlardan biri kimi cıxış etdi.(1) Ölkəmizdə vergi sferasında aparılan islahatların tərkib hissəsi kimi qabaqcıl dünya təcrubəsinə əsaslanan vergi xidməti quruculuğu davam etmiş, xidmətin muasir Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində əməli addımlar atılmışdır.

Həyata keçirilən transformasiyanın mühüm tərkib hissələrindən biri “Azərbaycan Respublikasında vergi inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi dövlət proqramı”nın reallaşdırılması olmuşdur. Ölkə Prezidentinin 2005-ci il 12 sentyabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş dövlət proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində vergi orqanlarında idarəetmə sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, vergilərin könüllü ödənilməsi sisteminin, vergi ödəyicilərinin hüquqlarının qorunması, vergidən yayınma halları ilə mübarizənin gücləndirilməsi, vergilərin məcburi ödənilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi və vergi borclarının yaranmasının qarşısının alınması istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Vergi orqanlarının ən mühüm strateji məqsədlərini müəyyən edən dövlət proqramının icrası çərçivəsində 5 əsas strateji istiqaməti əhatə edən tədbirlər kompleksi həyata keçirilmişdir. Xüsusi vurğulamaq istərdim ki, ABŞ Xəzinədarlıq Departamentinin, Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Dünya Bankının ekspertləri vergi inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi üzrə dövlət proqramını inkişaf edən ölkələr və MDB dövlətləri üçün nümunəvi strateji proqram kimi qiymətləndirmişlər. 2006-cı ildə vergi menecmentinin elektron qaydada qurulmasına imkan verən Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sisteminin (AVİS) tətbiqinə nail olunmuşdur. Vergilər Nazirliyi digər dövlət strukturları və qurumlarla elektron məlumat mübadiləsi qurmuşdur. Vergilər Nazirliyi ilə Mərkəzi Bank və banklar arasında elektron sənəd mübadiləsi haqqında kollektiv sənəd imzalanmışdır.

2008-ci ildən sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatının “bir pəncərə” prinsipi tətbiq edilməklə aparılması göstərilən elektron xidmətlərin mühüm tərkib hissəsi olmaqla vergi ödəyiciləri və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən çox müsbət qiymətləndirmişdir. 2008-ci ildə Azərbaycanda ilk dəfə ƏDV inzibətçiliği prosesində vergi nəzarətinin tam elektronlaşdırılmasına imkan verən ƏDV depozit hesablarının tətbiqinə başlanmışdır. Vahid ƏDV depozit hesabının tətbiqi ƏDV üzrə vergidən yayınmaların qarşısının alınmasına, eyni zamanda, vergi ödəyicilərinin ƏDV üzrə inzibati yükünün azaldılmasına da şərait yaratmışdır.(1)

Qlobal bohran şəraitində belə, Prezident İlham Əliyevin tapşırığı əsasında Azərbaycanda vergi yükünün azaldılması yolu ilə real sektorun təşviqi haqqında qanunverici qərar qəbul edilmiş, 2009-cu ildə vergi qanunvericiliyinə ciddi dəyişikliklər olunmuşdur. Nəticədə 2010-cu ilin yanvarından mənfəət vergisi 22 faizdən

20, fiziki şəxslər ucun gəlir vergisinin maksimal dərəcəsi 35 faizdən 30 faizədək azaldılmış, fərdi sahibkarlar ucun isə bu dərəcə 20 faizədək endirilmişdir. Hazırda isə fiziki şəxslərin gəlir vergisinin maksimal dərəcəsi 25 faizdir.(1) Vergi dərəcələrinin azaldılması real sektorda budcə gəlirinin bir hissəsinin saxlanması məqsədilə qəbul edilmişdir. Başqa sözlə, bu tədbirlər iqtisadi fəallığın stimullaşdırılmasına yönəlmiş və onun sayəsində muəssisələrin gəlir və mənfəəti artmış, nəticədə vergitutma bazasının genişlənməsi hesabına dövlət budcəsinə daxilolmalar artmışdır . Vergilər Nazirliyinin 2010-cu ildə tətbiq etməyə başladığı innovativ texnologiyalardan biri də “onlayn karguzarlıq” sistemidir. Bu sistem vasitəsilə e-hökumət quruculuğunun əsas tərkib hissələri olan “vətəndaş-dövlət”, “biznes-dövlət” və “biznes-biznes” münasibətləri müasir beynəlxalq standartlar səviyyəsində təşkil edilmişdir. 2010-cu ildən etibarən nağd hesablaşmaların aparılması üzərində nəzarət tədbirlərinin gücləndirilməsi məqsədilə vergi ödəyicilərinin nəzarət-kassa aparatlarının yaddaşındakı məlumatların GPRS şəbəkəsi vasitəsilə vergi orqanlarının məlumat bazasına oturulmasına başlanılmışdır . 2011-ci il yanvar ayının 1-də 2011-2015-ci illəri əhatə edən “Vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlərin inkişafı Konsepsiyası” təsdiq olunmuş, vergilərin konullu ödənilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi və daha əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması məqsədilə vergi ödəyicilərinə xidmət terminalları yaradılmışdır. 2011-ci il iyulun 1-dən sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslərin dövlət qeydiyyatı elektron formata keçirilmişdir. Ölkədə aparılan vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də vergilərin iqtisadi fəallığa stimullaşdırıcı təsirini artırmaq, investisiyaları təşviq etməkdir. Vergi dərəcələrinin statistikasına nəzər salsaq görərik ki, vergi dərəcələri mərhələlərlə əsaslı şəkildə azaldılmışdır. Butun bunların nəticəsində Azərbaycan Respublikasında əksər vergilərin dərəcələri digər ölkələrdəki analoji vergi dərəcələrindən xeyli aşağıdır. Əlavə olaraq, fiziki şəxslərin gəlir vergisinin hesablama mexanizmi sadələşdirilmişdir. Ölkə də kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını dəstəkləmək, onların vergitutma mexanizmini sadələşdirmək məqsədilə 2001-ci ildən sadələşdirilmiş vergi tətbiq edilir. Azərbaycan Respublikasının vergi siyasətində islahatların mühüm istiqamətlərindən biri dövlətlərarası ikiqat vergiqoymanın aradan qaldırılması haqqın da sazişlərin imzalanmasını göstərmək olar. Respublikamızda həyata keçirilən vergi

islahatlarının əsas istiqamətlərindən biri də əlverişli vergi muhitinin yaradılması ilə xarici investorların ölkəyə cəlb edilməsidir. Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan Respublikası tərəfindən bir sıra beynəlxalq müqavilələr bağlanmışdır. Bu müqavilələrə əsasən investisiyaların təşviqi və qorunması, gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə munasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması, nəqliyyat daşımalarını və kredit sazişlərini əhatə edir. Bundan əlavə, xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına axınını stimullaşdırmaq, zəngin neft-qaz yataqlarının mənimsənilməsini sürətləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası ərazisində hasilatın pay bölgüsü üzrə sazişlər əsasında karbohidrogen fəaliyyətini həyata keçirən xarici şirkətlər üçün müvafiq protokollarla tənzimlənən, Vergi Məcəlləsindən fərqli üstünlüklərə malik olan xüsusi rejimli vergitutma mexanizmi də nəzərdə tutulmuşdur. Butun bu görülmə tədbirlər son illərdə xarici vergi ödəyicilərinin sayının artmasına, xarici investisiyaların iqtisadiyyata axınının xeyli güclənməsinə səbəb olmuşdur.(1)

Umumiyyətlə, yuxarıda danışdığımız vergi islahatlarının nəticələri bu gün vergi qanunvericilik bazası olan vergi məəcəlləsində öz əksini tapır.

Belə ki, 2001-ci il yanvar ayının 1-dən etibarən qüvvəyə minmiş Vergi Məcəlləsində indiyədək çoxlu sayda əlavə və dəyişikliklər edilərək beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmışdır.

Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmaları haqqında məlumatdan görüldüyü kimi, vergi dərəcələrinin dəyişmə dinamikası və səmərəli vergi siyasəti tezliklə vergi daxilolmalarının artımına zəmin yaratmışdır.

(cədvəl)

<i>Vergi və digər ödənişlər</i>	<i>Daxilolmalar (min AZN)</i>			
	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>
ƏDV	1 271 462,7	1 387 662,7	1 483 585,3	1 723 917,5
Aksizlər	452 027,4	417 394, 4	454 642,4	511 976,6
Mənfəət vergisi	1 429 824,9	2 133 993,3	2 252 223,2	2 374 791,6
Mədən vergisi	130 074,4	129 770,0	125 782,7	121 480,2
Torpaq vergisi	35 311,2	35 321,0	30 596,1	33 113,2
Əmlak vergisi	101 811,5	103 867,1	105 087,4	125 147,6
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	590 235,1	715 656,2	812 958,4	859 656,6
Dövlət rüsumu	89 519,1	104 804,8	103 186,3	123 229,5

Yol vergisi	15 168,8	28 095,4	28 655,3	24 383,5
Sadələşdirilmiş vergi	65 525,0	100 425,7	111 423,2	119 526,3
Sair daxilolmalar	111 839,9	318 071,4	517 226,2	646 410,8
Cəmi	4 292 800,0	5 475 062,0	6 025 366,5	6 663 633,4

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi 2013-cü ildə büdcəyə 6663633.4min. manat daxil olmuşdur ki, bu da əvvəlki illərlə müqayisədə vergi daxilolmalarının artması deməkdir. Beləki 2013-cü ildə daxilolmalar 2012-ci ilə nisbətən 638266.9min manat və ya 9.6%, 2011-ci ilə müqayisədə 1188571.4min manat və ya 17.84%, 2010-cu ilə müqayisədə 2370833.4min manat və ya 35.6% artmışdır.(3)

Dunya Bankının "Doing Business 2012" və PWC şirkətinin "Paying Taxes 2012" hesabatlarına əsasən, vergi qanunvericiliyinin normalarına riayət edilməsinin sadəliyi subindikatorları üzrə Azərbaycanın göstəriciləri istər regional, istərsə də orta dünya göstəricilərindən yüksəkdir. Ölkəmiz "Paying Taxes 2012" hesabatında 2011-ci ildə vergi ödəmələrinin sadəliyi reytingində 26 pillə irəliləmişdir.

Son illər vergi sisteminin orta perspektivlər üçün inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən iki mühüm sənəd : “Vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin strateji istiqamətləri” və “Vergi inzibətçiliyinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının istifadə imkanlarının genişləndirilməsi haqqında” konsepsiyalar və 2011-2015-ci illəri əhatə edən “Vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlərin inkişafı Konsepsiyası” qəbul edilmiş və “Vergi qanunvericiliyi və inzibətçiliyinin təkmilləşdirilməsi üzrə 2009-2012-ci illər üzrə Stateji Plan” təsdiq edilmişdir. Hazırda haqqında danışdığımız məqsədlər cərcivəsində yaxın perspektivdə həyata keçirilməsi gözlənilən bəzi layihələrə nəzər salaq:

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, respublikamız daha yüksək sosial-iqtisadi inkişaf innovativ iqtisadiyyatına keçid mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu strateji məqsədlər və ölkənin maliyyə imkanlarının sürətlə artması vergi qanunvericiliyinin və inzibətçiliyinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması proseslərinin daha sürətlə aparılmasına tələblər və eyni zamanda imkanlar yaradır . Digər tərəfdən isə, təcrübələr göstərir ki, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş vergi nəzarətinin bütün usullarından istifadə etdikdə belə vergi orqanı pul vəsaitlərinin bütün hərəkətini aşkar etmək və bağlanan bütün

kommersiya əqdlərinə nəzarət etmək iqtidarında deyildir. Nəticədə müəyyən dövrdən bir vergi islahatları aparılması zərurəti yaranır. İqtisadcılar belə hesab edir ki, hər 5-7 ildən bir əsaslı vergi islahatları, hər 2-3 ildən bir isə quvvədə olan vergi qanunvericiliyinin səmərəliliyinin dərin

təhlili aparılmalıdır.(6) Əgər belə bir təhlil mənfi nəticə çıxarmağa əsas verirsə, onda gecikmədən islahatlar aparmaq lazımdır. Belə bir tendensiya əsasən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrə xasdır. Respublikamızda iqtisadiyyatın, o cümlədən büdcə sisteminin tənzimlənməsi üçün vergi sistemi qarşısında duran əsas məqsədləri, əsasən, aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

-vergi sistemi maksimal dərəcədə sadələşdirilməsi. Vergi sisteminin murəkkəbliyi inzibati xərclərin artmasına səbəb olur ki, bu vergi ödəyicilərinin ayrı-ayrı qrupları arasında vergi yükünün qeyri-bərabər bölüşdürüldüyü fikrinə inam yaradır;

-vergi sisteminin stimullaşdırıcı rolunun artırılması. Yaxın illər ərzində budcə gəlirlərinin artırılması yalnız vergi yükünün deyil, vergi bazasının genişləndirilməsi hesabına artırılması nəzərdə tutulur. Fiziki şəxslərin gəlir və hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin dərəcələrinin aşağı salınması, vergitutma bazasının genişlənməsi artıq ənənəvi hal alıb və bu tendensiyanın gələcəkdə də davam etməsi planlaşdırılır. Bundan başqa, Respublikamızın iqtisadi modeli sosial yönümlü olduğundan kiçik biznesin stimullaşdırılması ucun sadələşdirilmiş verginin tətbiqi davam etdirilməlidir ki, xüsusilə regionlarda kiçik biznes obyektləri rəqabətqabiliyyətli olsunlar və məşğulluq problemi tam həll olunsun;

-vergi sisteminin sabit və proqnozlaşdırılan olması, rəqabətliliyi təmin etməsidir;

-vergi orqanlarının əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması;

-vergi sahəsində Avropa İttifaqına üzv olan ölkələrlə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;

-vergi ödəyicilərinin hüquqlarının qorunması məqsədilə apelyasiya sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi.

2013-cü ildə büdcə daxilolmalarının 34,2 faizi və ya 6663633,4 mln. manatı Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi tərəfindən təmin edilmişdir.

Belə ki, dövlət büdcəsi gəlirlərinin sürətli artımına rəğmən, vergi orqanları 2004-cü ildə vergi daxilolmalarının proqnoz tapşırıqlara 102,6%, 2005-ci ildə 100,5, 2006-cı ildə 103,3, 2007-ci ildə 107%, 2010-cu ildə isə isə 96,1% əməl etmişlər. 2010-cu ildə dövlət büdcəsinə 4292,8 milyon manat vəsait daxil olmuşdur ki, bu da 2009-cu illə müqayisədə 177,9 milyon manat və ya 4,3 faiz çoxdur. Ümumilikdə 2009-cu illə müqayisədə 2013-cü ildə vergi daxilolmaları 1,6 dəfə artmasına baxmayaraq, vergi daxilolmalarının ümumi büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi 2009-cu ildəki 39,8 faizdən 5,6 bənd azalaraq 2013-cü il üzrə 34,2 faiz təşkil etmişdir. Sözügedən dövrdə vergi daxilolmalarının ÜDM-də xüsusi çəkisi 11,5 faiz olmuşdur.

Əgər 2009-cu ildə büdcə gəlirləri 10325,9 milyon manata yaxın idisə, 2013-cü ildə bu rəqəm 19496,3 milyon manat olmuşdur. Büdcə daxilolmalarının mühüm bir hissəsi vergi daxilolmalarının payına düşür və onun xüsusi çəkisi 2008-ci ilədək artmış, sonradan isə öz yerini transfertlərə verməyə başlamışdır.

Cədvəl 2. 2009-2013-cü illər üzrə UDM, büdcə gəlirləri və vergi daxilolmaları (milyon manatla)

Göstəricilər	2009	2010	2011	2012	2013
Ümumi daxili məhsul	35601.5	42465	52082	54743.7	57708.2
Büdcə gəlirləri	10325.9	11403	15700.7	17281.5	19496.3
Vergi daxilolmaları	4113.400	4292.8	5475.062	6025.37	6663.6
Vergi daxilolmalarının ÜDM-də xüsusi çəkisi, %	11.5	10.1	10.5	11.0	11.5
Vergi daxilolmalarının büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi, %	39.8	37.6	34.9	34.9	34.2

Yuxarıda qeyd olunan statistik göstəricilərə əsasən (cədvəl 2.1), 2009-2013-cü illər ərzində ÜDM 1,6 dəfə, büdcə gəlirləri 1,9 dəfə, vergi daxilolmaları isə 1,6 dəfə artmışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə belə çox hallarda rast gəlinən bu halı ölkəmizdə həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq qiymətləndirmək lazımdır.

Vergi daxilolmalarının mühüm bir hissəsinin qeyri-dövlət sektorunun payına düşməsi ölkə rəhbərliyinin özəl sektorun inkişafını daim diqqət mərkəzində saxlamasının və bu sahəyə xüsusi önəm verməsinin təzahürüdür.

Cədvəl 3. ÜDM və vergi daxilolmalarının artım sürəti (%-lə)

İllər	ÜDM-in əvvəlki ilə nisbətən artımı (müqayisəli qiymətlə)	Vergi daxilolmalarının əvvəlki ilə nisbətən artımı	Fərq
2001	109,9	113,6	3,7
2002	110,6	117,3	6,7
2003	111,2	121,1	9,9
2004	107,0	122,1	11,9
2005	126,4	142,0	15,6
2006	134,5	190,1	55,6
2007	125,0	167,6	42,6
2008	110,8	126,3	18,5
2009	109,3	71,6	-37,7
2010	105,0	104,4	-0,6

Cədvəl 3-də illər üzrə ÜDM və vergi daxilolmalarının artım sürətini müqayisə etsək görürük ki, vergi daxilolmalarının əvvəlki ilə nisbətən artımı ÜDM-nin əvvəlki ilə nisbətən artımından 2 dəfə, hətta 2007-ci ildə 2.7 dəfə çoxdur. Bu isə vergi sisteminin səmərəlilik göstəricisi kimi xarakterizə oluna bilər. Bunun əsasını da son illərdə vergi sisteminin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, vergi orqanları əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyələrinin artırılması, ölkədə əlverişli vergi mühitinin yaradılması və sivil vergi xidmətinin formalaşdırılması təşkil edir.

Cədvəl 4. 2008-2013-cü illər üzrə vergi daxilolmalarının daxilolma mənbəyinə görə bölgüsü (milyon manatla)

	Göstəricilər	2008	2009	2010	2011	2012	2013
1.	Gəlirlərdən (mənfəətdən) vergilər	3489,5	1911,1	2020,1	2849,7	3065,0	3234,5
1.1.	Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	627,2	581,9	590,2	715,7	813,0	859,7
1.2.	Mənfəət vergisi	2862,3	1329,2	1429,9	2134,0	2252,0	2374,8
2.	Mülkiyyətdən vergilər	170,9	108,9	152,3	167,3	164,4	182,6
2.1.	Əmlak vergisi	112,9	66,2	101,8	103,9	105,1	125,1
2.2.	Torpaq vergisi	30,6	26,2	35,3	35,3	30,6	33,1
2.3.	Yol vergisi	27,365	16,463	15,169	28,095	28,655	24,384

3.	Mal və xidmətlərdən alınan daxili vergilər	2859,2	2978,8	3114,9	3220,7	3464,2	3934,7
3.1.	ƏDV	1910,9	2012,8	2082,5	2222,7	2366,9	2710,0
3.2.	Aksiz	395,8	417,4	452,0	417,4	454,4	511,9
3.3.	Mədən vergisi	486,9	485,1	514,9	480,2	531,5	593,3
3.4.	Sadələşdirilmiş vergi	65,6	63,5	65,5	100,4	111,4	119,5
4.1.	Sair daxilolmalar	234,5	237,5	111,8	318,0	517,2	646,4

Cədvəl 4-də göstərilirdiyi kimi, 2008-2013-cü illər üzrə vergi daxilolmalarının daxilolma mənbəyinə görə bölgüsü vergi sisteminin tərkib komponentlərinin səmərəlilik göstəricilərini özündə əks etdirir. Belə ki, yuxarıdakı cədvəldə 2008-2013-cü illər üzrə vergi sistemində tətbiq olunan vergi növləri üzrə artım sürəti göstərilir. 2013-cü ildə tədiyyə növləri üzrə aparılan təhlil 9 vergi və tədiyyə növü üzrə vergi proqnozlarının yerinə yetirildiyini (yol vergisi istisna olmaqla) və daxilolmaların 2012-ci ilə nisbətən artdığını göstərir.

2.2. Vergi ödənişlərinin səmərəliyinin müəyyən edilməsi və onun qiymətləndirilməsi

Respublikada aparılan vergi siyasəti vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsinə, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılmasına, hüquqi şəxslərlə fərdi sahibkarlar arasında, rezident və qeyri-rezident vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün bərabərləşdirilməsinə, kiçik və orta sahibkarlıq, biznes fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına və son nəticədə mövcud iqtisadi potensialın artırılmasına və əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.

İqtisadiyyatın inkişafına dövlətin təsirinin demək olar ki, bütün metodları vergi tənzimlənməsini də əhatə edir. Vergiləri, vergitutma obyektlərini və subyektlərini, vergitutma bazalarını, vergilərin dərəcəsini, vergi güzəştlərini və maliyyə sanksiyalarını müəyyən etməklə və vergitutma şərtlərini dəyişməklə, dövlət, ümummilli maraqlardan çıxış edərək sahibkarlıq fəaliyyətini bir istiqamətdə stimullaşdırma, digər bir istiqamətdə isə onun inkişafını ləngidə bilər. Qəbul olunan bir sıra iqtisadi qərarların effektivliyi əhəmiyyətli dərəcədə vergi sisteminin səmərəliliyindən asılıdır.

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan vergi islahatları aşağıdakı başlıca prinsiplərə əsaslanır:

- *ümumi məqsədyönlülük*, yəni vergi sisteminin qurulmasında və səmərəliliyinin yüksəldilməsində onun iqtisadi inkişafa məcmu təsirindən çıxış edilməsi;

- *sadəlik*, yəni vergilərin müəyyən edilməsi və onların yığılması sahəsində hər cür bürokratik maneələrin aradan qaldırılması, tətbiq olunan çoxsaylı hesabat formalarının sayının minimuma endirilməsi və müəssisələrin mühasibat bölmələrinin işindəki gərginliyin azaldılması;

- *fiskal səmərəlilik*, yəni dövlətin və vergi ödəyicilərinin vergilərin yığılması ilə bağlı xərclərinin vergi daxilolmalarından dəfələrlə az olması;

- *vergiləri ödəməkdən yayınma meyllərinə sədd çəkilməsi*, yəni bu və ya digər verginin tətbiqi və onun yığılması qaydalarının müəyyən edilməsi zamanı onun ödənilməsindən yayınmanın qarşısının alınması üçün müvafiq normativ-hüquqi bazanın yaradılması və onun tətbiqi;

- *universallıq*, yəni vergi dərəcələrinin və gəlirlərinin bölüşdürülmə normativlərinin maksimum universallığının təmin edilməsi, müxtəlif kateqoriyalı vergi ödəyicilərinə, sahələrə və fəaliyyət növlərinə vergitutma məqsədi ilə yanaşma müxtəlifliyinin təmin edilməsi;

- *ictimai faydalı fəaliyyət növlərinin inkişafının stimullaşdırılması və zərərli fəaliyyət növlərinin qarşısının alınması*, yəni səmərəli vergi sistemi qurmaqla istehsal təyinatlı investisiya fəaliyyətinin və iqtisadi fəallığın artırılması hesabına cəmiyyət qarşısında duran problemlərin həll edilməsinin, ekoloji proqramların həyata keçirilməsinin, ətraf mühit və insanın sağlamlığı və fəaliyyəti üçün təhlükə törədən fəaliyyət növlərinin qarşısının yüksək vergilər müəyyən etməklə alınmasının təmin edilməsi;

- *büdcənin və vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin inflyasiyadan müdafiəsi*, yəni büdcənin maraqları çərçivəsində inflyasiya amilinin nəzərə alınması, vergi ödəyicilərinin müflisləşməsinin və vergiyə cəlb olunan bazanın azalmasının qarşısının alınması, vergi ödəyicilərinin hüquqlarının qorunmasının maksimum təmin edilməsi.

Vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin səmərəli alətlərindən biri də vergi güzəştidir. Vergi ödəyicilərinə bu və ya digər vergi güzəştlərini verməklə dövlət müxtəlif iqtisadi

proseslərə vergi tənzimlənməsinin təsirini fəallaşdırır. Bununla yanaşı olaraq qeyd etmək lazımdır ki, vergi güzəştləri verilərkən müəyyən bir nisbəti gözləmək lazımdır. Əvvəla, vergi güzəştlərinin çoxluğu vergitutma bazasının azalmasına səbəb olur. İkincisi isə güzəştlərlə tənzimləmə vergi ödəyicilərinin bərabərliyi prinsipini pozur.

Vergi yükünün bütün vergi ödəyiciləri arasında bərabər və ədalətli bölüşdürülməsi məsələsi prinsipal əhəmiyyət kəsb edir. Buna, hər şeydən əvvəl iqtisadi fəaliyyətin vergi güzəştlərindən istifadə etməyən iştirakçılara nəzərən vergi sisteminin ədalətlik prinsipini pozan və systemsiz fəaliyyət göstərən bir sıra vergi güzəştlərinin sayını azaltmaqla nail olmaq mümkündür. Belə ki, bir qrup vergi ödəyiciləri üçün güzəştli hesab olunan recim labüd sürətdə digərləri üçün əlavə vergi yükü və gərginlik deməkdir. Bundan əlavə nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda tətbiq olunan vergi güzəştlərindən bir çoxu kifayət qədər səmərəli deyildir və əksər hallarda öz təyinatı üzrə tətbiq olunmur. Bununla belə, fikrimizcə, vergilərin tənzimləyici funksiyasının azaldılması da düzgün olmazdı. Buna görə də bir sıra güzəştlər, məsələn elm və texnikanın nailiyyətlərinin tətbiqinə yönəldilən, xeyriyyəçilik fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, əhalinin aztəminatlı və zəif müdafiə olunan təbəqələrinin sosial müdafiəsi ilə əlaqədar olan vergi güzəştləri saxlanılmalıdır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, büdcə gəlirlərinin sadəcə olaraq vergi dərəcələrinin yüksəldilməsi hesabına artırılması uzun müddət davam edə bilməz.

Bununla əlaqədar olaraq əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarət olan yeni vergi sisteminin yaradılması zərurəti meydana çıxır:

- dövlət öz ehtiyaclarını ödəmək üçün sabit, zəruri məbləğdə və tələb olunan müddətdə gəlir əldə etməlidir. Dövlət gəlirlərinin daxil olması (vergilərin yığılması) arzuolunmaz kənarlaşmalardan qorunmalıdır;

- vergi sistemi vergi yükünün bütün ödəyicilər arasında ədalətli və proporsional bölüşdürülməsini təmin etməlidir;

- vergilər təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin təmin olunması üçün şərait yaratmalı və maliyyə resurslarının bölüşdürülməsinə təhrif olunmuş təsir göstərməməlidir;

- dövlət gəlirləri sistemi yığıcı və investisiyaların inkişafını stimullaşdırmalı, iqtisadi artımı həvəsləndirməli, beynəlxalq bazarda Azərbaycan mallarının rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün zəmin yaratmalıdır;

- vergi siyasəti və vergi sistemi ayrı-ayrı vergi ödəyicilərinin problemlərinin həllinə deyil, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin təmin edilməsinə yönəldilməlidir;

- vergitutmanın qanunvericilik bazası aydın, anlaşılıq və daxilən ziddiyyətsiz olmalıdır;

- vergi ödəyiciləri vergi qanunları və onlara edilmiş düzəlişlərlə tanış olmaq, həmçinin normativ-hüquqi sənədlərin layihələrinin hazırlanmasında iştirak etmək imkanına malik olmalıdırlar;

- vergilərin yığılmasına dövlətin çəkdiyi xərclər əlverişli səviyyədə saxlanılmaqla, vergitutma sistemi tətbiq olunarkən mürəkkəbliyə və dolaşıqlığa səbəb olmamalıdır.

Vergitutma sahəsində ölkə iqtisadiyyatının fəaliyyət xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsinin daha obyektiv üsullarından biri də müxtəlif vergi sistemlərinin, həmçinin onların inkişaf dinamikasının müqayisəli təhlilinə imkan verən bir sıra göstəricilərin müəyyən edilməsi sayılır. Belə mühüm göstəricilərə vergi sisteminin elastikliyi və dayanıqlığı əmsallarını aid etmək olar.

Vergi sisteminin elastikliyi xarakterizə edən əmsallar müəyyən dövr ərzində vergi daxilolmalarının həcmnin nisbi dəyişməsinə Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) həcmnin nisbi dəyişməsi ilə müqayisə etməklə təyin olunur. Bu əmsallar ÜDM-un həcmi 1% dəyişdikdə vergi daxilolmalarının həcmnin nə qədər dəyişdiyini xarakterizə edir. Vergi sisteminin elastiklik əmsalının dayanıqlıq əmsalından prinsipal fərqi ondadır ki, bu əmsallardan birincisi sabit vergi sistemi şəraitində (vergi dərəcələri sabit qalır və vergitutma bazaları dəyişmir), ikincisi isə mövcud vergilərdə dəyişiklikləri və yeni vergilərin daxil edilməsini nəzərdə tutur. Elastiklik əmsalının kəmiyyətinin aşağı olması və yaxud əksinə, vahiddən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olması milli vergi sistemində ciddi dəyişikliklərin aparılmasını zəruri edir.

Elastiklik və dayanıqlıq əmsallarını bütövlükdə ölkənin vergi sistemi üzrə, həmçinin ayrı-ayrı vergi növləri üzrə də hesablamaq mümkündür.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində həyata keçirilən məqsədyönlü dəyişikliklər onun elastikliyinə kəmiyyət qiymətləndirilməsini qeyri-mümkün etmişdir. Bunun da əsas səbəbi vergi dərəcələrinin və vergitutma bazalarının dəyişməsinə nəzərə alan düzəliş əmsallarının tətbiqi zərurətindən irəli gəlir. Əsas vergi növləri üzrə vergitutma şərtlərinin daim və tez-tez dəyişməsi şəraitində düzəliş əmsallarının müəyyən edilməsi praktiki olaraq qeyri-mümkündür. Belə ki, bir vergi növü üzrə verginin dərəcəsinin və vergitutma bazasının dəyişməsi digər vergilərin vergitutma bazasına öz əhəmiyyətli təsirini göstərir. Məsələn, alkoqollu içkilərə və tütün məmulatlarına tətbiq olunan aksizin dərəcəsinin artırılması həmin məhsullara tələbin strukturunu dəyişir. Bu da son nəticədə əlavə dəyər vergisinin və mənfəət vergisinin vergitutma bazasının dəyişməsinə səbəb olur. Bununla yanaşı, vergi sisteminin dayanıqlığı göstəricisini tam şəkildə qiymətləndirmək mümkündür.

Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasında vergiyə cəlb etmənin müasir konsepsiyasının elmi əsaslandırılması, vergi siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizminin və vergitutma sisteminin təkmilləşdirilməsinin nəzəri-metodoloji prinsiplərinin yaradılması və s. kimi bir sıra müstəqil problemlər mövcuddur. Bu problemlərə - vergi sisteminin konseptual modelinin və onun həyata keçirilməsi mexanizminin formalaşdırılması; səmərəli vergi siyasətinin qurulması prinsiplərinin, onun taktika və strategiyasının müəyyən edilməsi; vergi tənzimlənməsi ilə dövlətin iqtisadi proseslərə büdcə, pul-kredit, valyuta-maliyyə vasitəsilə təsiri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin formalarının müəyyən edilməsi və s. aiddir.

Göstərilən məsələlərin həll edilməməsi ölkədə səmərəli vergi siyasətinin həyata keçirilməsinə mənfi təsir göstərə bilər və bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması vasitəsi kimi vergilər özünün potensial imkanlarını reallaşdırma bilməz.

Bundan başqa bazar iqtisadiyyatına transformasiyanın sosial-iqtisadi problemləri vergi sistemində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, struktur dəyişiklikləri, istehsalın prioritet sferalarının stimullaşdırılması, ölkənin ixracat potensialının genişləndirilməsi, yerli və xarici sahibkarların investisiya fəallığının gücləndirilməsi kimi proseslərin vergi tənzimlənməsinin forma və metodlarının müəyyən edilməsinə tələb edir.

Son illər ölkəmizin vergi qanunvericiliyində aparılan əsaslı dəyişikliklər, dövlətimizin yürütdüyü vergi siyasətini makroiqtisadi inkişafı stimullaşdıran səmərəli iqtisadi alətə çevirmiş, sahibkarlarla vergi xidməti əməkdaşları arasında münasibətlərin qarşılıqlı anlaşma əsasında qurulmasına səbəb olmuş, habelə vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi vasitəsilə vergilərin vaxtında və tam həcmdə büdcəyə alınmasının təmin olunması məqsədilə vergi orqanlarının inzibati strukturunda adekvat islahatların həyata keçirilməsini zəruri etmişdir. Bütün ölkələrdə olduğu kimi, respublikamızın da vergi sistemi özünəməxsus çalarlara malikdir. Ümumiyyətlə, müxtəlif ölkələrin vergi sistemi müəyyən xüsusiyyətlərinə - vergilərin strukturuna, növlərinə, onların tutulma qaydasına, vergi dərəcələrinə, yerinə yetirdiyi fiskal funksiyanın səlahiyyət dairəsinə, vergi bazasına, vergi güzəştlərinə və s. görə bir-birindən fərqlənir. Əlbəttə ki, bu qanunauyğun haldır, çünki formalaşan hər bir vergi sistemi müxtəlif iqtisadi, siyasi və sosial şəraitə uyğunlaşaraq həmin ölkənin vergi recimini tənzimləyən qanunverici qüvvədir. Lakin beynəlxalq vergi sistemləri müəyyən prinsiplərə malik olsalar da, onlar arasında oxşar cəhətlər də mövcuddur.

Hazırda ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun sivil vergi sistemi qurulsa da dünya ölkələrinin bu sahədəki təcrübələrinin təhlili və öyrənilməsi, mövcud vergi sistemlərinin müqayisəsi, respublikamızda aparılan islahatları, görülən işləri daha dəqiq qiymətləndirməyə əsas verir.

Azərbaycanda mövcud vergi dərəcələrinin səviyyəsinə gəldikdə isə cədvəldəki rəqəmlərdən göründüyü kimi ölkəmizdə bu göstəricilər aşağıdır. Belə ki, 1995-2010-cü illər ərzində mənfəət vergisinin dərəcəsi 35 %-dən 20%-ə, əlavə dəyər vergisi 20%-dən 18%-ə endirilmiş, eyni zamanda fiziki şəxslərin gəlir vergisinin yuxarı həddi 55 %-dən 25%-ə dək aşağı salınmışdır. Aylıq gəlirin vergi tutulmayan məbləği isə 146 manatadək artırılmışdır.

Bununla belə, vergi dərəcələrinin fərdi müqayisəsi heç də vergi sisteminin səmərəliliyi haqda fikir söyləməyə kifayət etmir. Bunun üçün təsərrüfat subyektlərinə düşən vergi yükü hesablanmalıdır. Vergi yükü dövlətin həyata keçirdiyi vergi siyasətinin nəticəsi olmaqla vergi sisteminin keyfiyyət xarakteristikası sayılır.

Vergi sisteminin sadələşdirilməsi vergi islahatının ən mühüm istiqamətlərindən biridir.

Vergi sisteminin mürəkkəbliyi isə inzibati idarəetmə xərclərinin artmasına, ayrı-ayrı vergi ödəyiciləri arasında olan vergi yükünün qeyri-bərabərliyi haqqındakı fikrin daha geniş yayılmasına səbəb olur. Deməli, vergitutma islahatının əsas xüsusiyyəti onun ölkənin mövcud iqtisadi imkanından və əhalinin hüquqi şüurundan asılı olaraq həyata keçirilməsidir. Hüquqi məsuliyyət səviyyəsi aşağı olan vergi ödəyicilərinin gəlirlərini vergiyə tam cəlb etmək və onlar üzərində nəzarətin səmərəliliyini təmin etmək məqsədilə hökumət vergi ödəyicilərindən öz gəlirləri və ödənilən dividendləri barədə rəsmi məlumat verilməsini tələb edir. Onu da qeyd etmək ki, islahatlar dövründə, vergidən yayınma və vergidən gizlədilmə hallarına da çox rast gəlinir. Bu zaman, vergiyə nəzarətin bu və ya digər metodlarından istifadə edilməsinə baxmayaraq, vergi orqanları pul vəsaitlərinin hərəkətinə və dövlətin bağlamış olduğu bütün vergi müqavilələrinə tam nəzarət edə bilmir. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə vergi sahəsində aparılan dəyişikliklər tədricən həyata keçirilir. Təcrübə göstərir ki, həyata keçirilən vergi islahatının müsbət nəticə verməsi əsasən aşağıdakılara nail olunduğu halda mümkündür. Birincisi, bütün sahibkarların (onların əmlakının həcmindən asılı olmayaraq) iqtisadi maraqları pozulmadıqda və vergi qanunvericiliyinə müvafiq olaraq ölkənin vergi sistemi vahid formada fəaliyyət göstərmədikdə vergi islahatı əsasən məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən və maliyyə axınının istiqamət və həcmindən asılı olaraq həyata keçirilir. Bu cür dəyişiklik qüvvədə olan vergi qaydalarının təkmilləşdirilməsini, bir sözlə yeni vergi konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasını və tətbiq edilməsini tələb edir. Onu da qeyd etmək ki, vergi konsepsiyaları bir neçə variantda hazırlana bilər. Onlar bir qayda olaraq ölkənin vergi bazasının dəyişilməsinə gətirib çıxarır. Hökumətin müzakirəsinə verilən belə konsepsiyalar ekspert qrupu tərəfindən qiymətləndirilir və onlardan daha optimal variant seçilir. Seçilən konsepsiya bir il təcrübədən keçirilir və yenidən ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilir. Əgər bu təcrübə müvəffəqiyyətlə başa çatdırılırsa, onda onun məzmunu ölkənin Vergi Məcəlləsində düzəliş etmək üçün müvafiq qanunverici orqanlara təqdim edilir. Vergi islahatı aparılarkən vergi və rüsum alınmasının əsas prinsipləri - ədalətlik, sadəlik, qənaətcilik - dəyişilmir. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, vergi islahatı

mürəkkəb və uzun müddət tələb edən bir prosesdir. Bu dəyişikliklərin nəticəsini tez bir zamanda hiss etmək çətindir. Bütün bunlar islahat prosesində nəzərə alınmalı və bu zaman vergiqoymanın optimallaşması kimi bir vəzifə qarşıya qoyulmalıdır. Vergi islahatı vasitəsilə iqtisadiyyatın stabilləşdirilməsinin səmərəli tədbirlərini həyata keçirərkən onun vaxtında aparılması və çevikliyi mühüm rol oynayır. Bunun zəif tempdə həyata keçirilməsi ümumi tələbin aşağı düşməsi və iqtisadiyyatın geriləməsi ilə nəticələnə bilər. Əgər hökumətin ümumi tələbin artırılması üzrə həyata keçirdiyi təsir vasitələri səmərəli olarsa, onda iqtisadi artımda irəliləyiş nəzərə çarpar ki, bu da inflyasiya prosesini sürətləndirə bilər.

Azərbaycanda vergi sisteminin islahatı mühüm sosial-iqtisadi dəyişikliklər şəraitində baş verir.

Hal-hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən vergi sistemi investisiya qoyuluşu sahəsində daxili mənbələrin prioritetliyinin təmin edilməsinə imkan yaradır. Bunun üçün üç prinsiplial mövqe nəzərə alınır. Birincisi, Azərbaycanın sosial-siyasi inkişafının spesifik xüsusiyyəti, onun iqtisadiyyatının bazar prinsipləri əsasında təşəkkülünün başlanğıc mərhələsində olması, maliyyə resurslarının dövlət büdcəsində həddindən artıq mərkəzləşməsi və s. İkincisi, mülkiyyətə olan münasibətin dəqiq müəyyənləşdirilməsi zəruriliyi. Buna nail olmadan müəyyən ölkənin iqtisadi inkişafının sabit strategiyasını müəyyən etmək, bütün istehsal sferalarında, xüsusilə vergi sistemində islahatlar aparmaq olmaz. Üçüncüsü, bazar münasibətlərinə keçid şəraitində dövlət xərclərinin səmərəliliyi məsələsinə də ciddi fikir vermək lazımdır.

2.3. Vergi sisteminin optimal strukturunun qurulmasında vergilərin nisbətinin müəyyən edilməsi

Hər hansı dövlətin vergi sisteminin adətən, 3 amillə müəyyən olunur:

- cəmiyyətin iqtisadi quruluşu;
- dövlətin sosial siyasəti;
- dövlətin inkişaf strategiyasının konkret məqsədləri.

Bu amillər öz ifadəsini müəyyən olunmuş vergi mexanizmi vasitəsilə, tətbiq olunan vergilərin məcmusunda, onların strukturunda, tutulma üsullarında, vergi dərəcələrində,

vergitutma bazasının hesablanmasında, vergi güzəştlərinin tərkibi və tətbiq edilmə qaydalarında, müxtəlif hakimiyyət səviyyələrinin fiskal səlahiyyətlərində, vergitutmanın qanunvericilik prosedurlarında və nəhayət, hakimiyyətin iqtisadi inkişafın və onun tənzimlənməsinin bu və ya digər konsepsiyasına tərəfdar çıxmasında tapır.

Vergitutmanın dünya təcrübəsinə əsasən dolaylı və birbaşa vergilər arasında nisbət konkret tarixi zamanda konkret ölkədə iqtisadi, milli və dövlətin ərazi xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, dolaylı və birbaşa vergilər arasında nisbət 2 həlledici amildən asılıdır: ölkə əhalisinin əsas kütləsinin yaşayış səviyyəsindən və bu və ya digər vergilərə qarşı yaranmış stereotipdən.

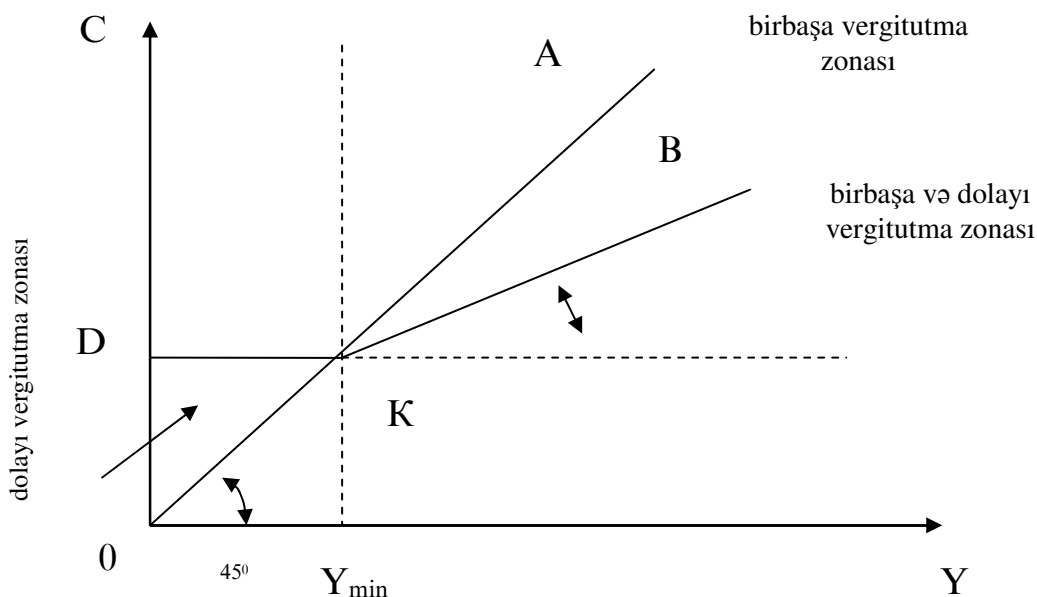
Əgər vergi sistemində dolaylı və əmlak vergisi xüsusi vurğulanırsa, deməli, həmin ölkə çox ehtimalla, sənayecə zəif inkişaf etmiş ölkədir. Əgər vergilərin strukturunda birbaşa vergilər (əsasən vətəndaşların gəlirləri) üstünlük təşkil edirsə, burada söhbət yüksək inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik ölkədən gedir.

Bu qanunauyğunluq vergitutma sistemində dolaylı vergilərin hökmranlıq etdiyi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha aydın şəkildə özünü göstərir. Aşağıda göstərilən cədvəl gəlirlərin səviyyəsi və dolaylı vergilərin qiyməti arasındakı asılılığı xarakterizə edir. Bu cədvəl aparılmış iqtisadi statistik tədqiqatlar əsasında qurulmuşdur, lakin bu cədvələ əsasən alınmış nəticələr təkcə göstərilən zaman kəsiyinə şamil edilmir, o həm də ümumi xarakter daşıyır.

Cədvəl 18. Ümumi vergi daxilolmalarında dolaylı vergilərin payı ilə adambaşına düşən ÜMM-un (ümumi milli məhsul) həcmi arasında əlaqə

Adambaşına düşən ÜMM-un həcmi, ABŞ dolları	Qrupa daxil edilən ölkələrin sayı	Ümumi vergidaxilolmalarında payı, (%-lə)	
		İstehlaka görə dolaylı vergilərin	O cümlədən gömrük rüsumlarının
İnkişaf etməkdə olan ölkələr: 100 və aşağı	29	68	35
101-200	11	64	32
201-500	19	64	33
501-850	9	50	18
İnkişaf etmiş ölkələr:	15	32	4

R.Hacıyev (50) istehlak və yığımların təhlilinin Keyns yanaşmasından istifadə etməklə bu qanunauyğunluğun səbəblərini milli iqtisadiyyat çərçivəsində nəzərdən keçirir. Keynsin başlıca «psixoloji» qanununa görə, əhali bir qayda olaraq gəlirləri artdıqca öz istehlakını da artırır. Müəllif dolayı və birbaşa vergitutmanın uyğunlaşdırılması probleminin qrafik təsvirini verir.

Y – gəlir; C – istehlak;

Y_{\min} – yaşayış minimumunun səviyyəsi

Şəkil 1. Bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə vergilərin nisbəti

Beləliklə, müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, dolayı və birbaşa vergilər arasındakı nisbət orta gəlir səviyyəsindən asılıdır – gəlirlərin səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, birbaşa vergilərin tətbiqi daha effektivdir və əksinə. Lakin subyektiv amil olan milli ənənə də öz təsirini göstərə bilər. Məsələn, ABŞ-da tarixən dolayı vergilərə mənfi münasibət stereotipi yaranmışdır, belə ki, dolayı vergilər birbaşa vergilərdən fərqli olaraq vergi ödəyicisinin gəlirlərinin və əmlakının həcmindən çox az dərəcədə asılı olduğuna görə sosial baxımdan daha ədalətsiz vergi tutulmasıdır.

Birbaşa və dolayı vergilər arasındakı optimal nisbətin müəyyən edilməsi probleminin çoxşaxəli və mürəkkəbliyini nəzərə alaraq onun dərin iqtisadi və sosial təhlilinin

aparılmasını və onun əsasında isə dəqiq iqtisadi və sosial məsələlərin işlənilib hazırlanmasını tələb edir.

Təbii ki, bu məsələlərin yalnız riyazi modelləşmə metodları ilə həll edilməsi mümkün deyil.

Bunu isbat etmək üçün aşağıdakı sadə modeldən istifadə edək. Ümumiliyi məhdudlaşdırmadan hesab etmək olar ki, dəfələrlə vergiqoymasız vergi sistemi modeli nəzərdən keçirilir, yəni verginin müxtəlif növləri üzrə vergi bazaları kəşifdir.

Aşağıdakı şərti işarələrdən istifadə edək:

M – müxtəlif növ birbaşa vergilərin sayı; L - müxtəlif növ dolaylı vergilərin sayı; D_i – i sayılı vergi növü üzrə vergitutma bazası; r_i – $i, i=1, \dots, M+L$ nömrəli vergi növü üzrə vergi stavkası; $D_1 = \sum_{i=1}^M D_i$ - bütün birbaşa vergilər üzrə vergiqoyma bazaların cəmi, yaxud

birbaşa vergiqoyma üzrə vergi bazası; $D_2 = \sum_{j=1}^L D_j$ - bütün dolaylı vergilər üzrə vergiqoyma

bazalarının cəmi, yaxud dolaylı vergiqoyma üzrə vergi bazası. Qoy, D - heç bir vergi qoyulmayan gəlirdir və fərz edək ki, $\ddot{U}DM = D_1 + D_2 + D$. Birbaşa və dolaylı vergiqoyma üzrə orta dərəcələr anlayışını aşağıdakı kimi daxil edək: birbaşa vergiqoyma üzrə r_1 orta

dərəcəsi $r_1 D_1 = \sum_{i=1}^M r_i D_i$ tənliyindən müəyyən edilir, yəni $r_1 = \frac{\sum_{i=1}^M r_i D_i}{D_1}$.

Dolaylı vergiqoyma üzrə r_2 orta dərəcəsi $r_2 D_2 = \sum_{j=1}^L r_j D_j$ tənliyindən, yəni

$r_2 = \frac{\sum_{j=1}^L r_j D_j}{D_2}$ müəyyən edilir.

Müvafiq olaraq birbaşa və dolaylı vergilərə görə $\ddot{U}DM$ -dəki d_1 və d_2 xüsusi çəkirlərini hesablayaq:

$d_1 = \frac{D_1}{D_1 + D_2 + D}$; $d_2 = \frac{D_2}{D_1 + D_2 + D}$; $d = \frac{D}{D_1 + D_2 + D}$ - $\ddot{U}DM$ -dəki gəlirin vergi

qoyulmayan hissəsinin xüsusi çəkisidir.

Birbaşa vergilər üzrə vergi təzyiği $\gamma_1 = \frac{r_1 D_1}{D_1 + D_2 + D}$; dolay vergilər üzrə vergi təzyiği

$\gamma_2 = \frac{r_2 D_2}{D_1 + D_2 + D}$ nisbəti ilə göstərilir. $\gamma = \gamma_1 + \gamma_2$ - ümumi vergi təzyiğidir.

Sadəlik üçün qoy $D=0$. Onda $d=0$; $d_1+d_2=1$; $\gamma_1 = r_1 d_1$; $\gamma_2 = r_2 d_2$. Vergi yığımının ümumi məbləği $\mathfrak{R} = r_1 D_2 + r_2 D_2$. Qeyd edək ki, $\mathfrak{R} \longrightarrow \max$, o zaman və yalnız o zaman olur ki, $r_1 D_2 + r_2 D_2 \longrightarrow \max$. Ona görə birbaşa və dolay vergilərin optimal qarşılıqlı münasibəti modeli aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$\left\{ \begin{array}{l} r_1 d_1 + r_2 d_2 \longrightarrow \max \\ r_1 + r_2 = \frac{1}{3} \text{ (Laffer nisbəti)} \\ d_1 + d_2 = 1 \\ d_1 \geq 0; d_2 \geq 0; \\ r_1 \geq 0; r_2 \geq 0; \end{array} \right.$$

və d_1 ilə d_2 arasındakı qarşılıqlı münasibəti tapmaq tələb olunur.

$$d_2 = 1 - d_1; r_2 = \frac{1}{3} - r_1; \quad \text{onda}$$

$$f(r_1, d_1) = r_1 d_1 + r_2 d_2 = r_1 d_1 + (1 - d_1) \left(\frac{1}{3} - r_1 \right) = r_1 d_1 + \frac{1}{3} - \frac{d_1}{3} - r_1 + r_1 d_1 = 2r_1 d_1 + \frac{1}{3} - r_1 - \frac{d_1}{3}$$

$f(r_1, d_1)$ funksiyasının dəyişməz nöqtəsini müəyyən edək və göstərək ki, $f(r_1, d_1)$ -in dəyişməz nöqtədə ekstremumu yoxdur.

Həqiqətən də,

$$\frac{\partial f}{\partial r_1} = 2d_1 - 1; \frac{\partial^2 f}{\partial r_1^2} = 0; \frac{\partial^2 f}{\partial r_1 \partial d_1} = 2;$$

$$\frac{\partial f}{\partial d_1} = 2r_1 - \frac{1}{3}; \frac{\partial^2 f}{\partial d_1^2} = 0; \frac{\partial^2 f}{\partial d_1 \partial r_1} = 2;$$

$$\begin{cases} \frac{\partial f}{\partial r_1} = 0 \\ \frac{\partial f}{\partial d_1} = 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} r_1 = \frac{1}{6} \\ d_1 = \frac{1}{2} \end{cases}, \text{ amma } \begin{vmatrix} \frac{\partial^2 f}{\partial r_1^2} & \frac{\partial^2 f}{\partial r_1 \partial d_1} \\ \frac{\partial^2 f}{\partial d_1 \partial r_1} & \frac{\partial^2 f}{\partial d_1^2} \end{vmatrix} = -4 < 0$$

Ona görə $(\frac{1}{6}; \frac{1}{2})$ dəyişməz nöqtəsində ekstremum yoxdur.

$$f(r_1, d_1) = 2r_1d_1 + \frac{1}{3} - r_1 - \frac{d_1}{3} \text{ hipervolit paraboloiddir.}$$

Ona görə $f(r_1, d_1)$ maksimal qiymətini ya birbaşa vergiqoyma olmayan halda, yaxud da dolayı vergiqoyma olmadığı halda ala bilər.

İndi fərz edək ki, r_1 və r_2 vergi dərəcələri müvafiq olaraq D_1 və D_2 vergi bazalarının nisbətindən, yaxud eyni ilə birbaşa və dolayı vergiqoymanın d_1 və d_2 xüsusi çəkilərinin nisbətindən asılıdır və göstərək ki, bu halda asılılıqları elə seçmək olar ki, $\mathfrak{R} = r_1d_2 + r_2d_2$ vergi funksiyası qabaqcadan verilmiş $(d_1, d_2) = (c, 1-c)$ nöqtəsində maksimal qiymət alacaq, burada $0 \leq c \leq 1$. Qoy, $r_1 = \varphi(d_1), r_2 = \psi(d_2)$.

Birbaşa və dolayı vergiqoymanın nisbətinin optimallaşması modeli aşağıdakı kimidir:

$$\begin{cases} f(d_1, d_2) = \varphi(d_1)d_1 + \psi(d_2)d_2 \longrightarrow \max \\ d_1 + d_2 = 1 \\ d_1 \geq 0; d_2 \geq 0 \\ \varphi(d_1) \geq 0; \psi(d_2) \geq 0 \end{cases}$$

$$\frac{\partial f}{\partial d_1}, \frac{\partial f}{\partial d_2}, \frac{\partial^2 f}{\partial d_1^2}, \frac{\partial^2 f}{\partial d_1 \partial d_2} = \frac{\partial^2 f}{\partial d_2 \partial d_1}, \frac{\partial^2 f}{\partial d_2^2} \text{ xüsusi törəmələri tapaq.}$$

$$\frac{\partial f}{\partial d_1} = \varphi(d_1) + d_1\varphi'(d_1); \frac{\partial^2 f}{\partial d_1 \partial d_2} = \frac{\partial^2 f}{\partial d_2 \partial d_1} = 0;$$

$$\frac{\partial^2 f}{\partial d_1^2} = \varphi'(d_1) + \varphi''(d_1) + \varphi''(d_1)d_1 = 2\varphi'(d_1) + d_1\varphi''(d_1)$$

$$\frac{\partial^2 f}{\partial d_2^2} = \psi(d_2) + d_2\psi'(d_2);$$

$$\frac{\partial^2 f}{\partial d_2^2} = 2\psi'(d_2) + d_2\psi''(d_2);$$

alınacaq.

$(d_1, d_2) = (c, 1 - c)$ nöqtəsinin dəyişməz olması üçün aşağıdakı şərtlərin yerinə yetirilməsi vacibdir və kifayət edər:

$$\begin{cases} \frac{\partial f}{\partial d_1} = 0 \\ \frac{\partial f}{\partial d_2} = 0 \end{cases} \text{ yaxud } \begin{cases} d_1 = -\frac{\varphi(d_1)}{\varphi'(d_1)} \\ d_2 = -\frac{\psi(d_2)}{\psi'(d_2)} \end{cases}$$

Dəyişməz nöqtədə maksimum əldə etmək üçün aşağıdakı şərtlərin yerinə yetirilməsi kifayətdir:

$$\begin{vmatrix} \frac{\partial^2 f}{\partial d_1^2} & \frac{\partial^2 f}{\partial d_1 \partial d_2} \\ \frac{\partial^2 f}{\partial d_1 \partial d_2} & \frac{\partial^2 f}{\partial d_2^2} \end{vmatrix} > 0; \quad \frac{\partial^2 f}{\partial d_1^2}(c, 1 - c) = < 0.$$

Qoy $\varphi(d_1) = e^{-\frac{d_1}{c}}, \psi(d_2) = e^{-\frac{d_2}{(c-1)}}$.

Onda $\varphi'(d_1) = -\frac{1}{c} e^{-\frac{d_1}{c}}, \psi'(d_2) = -\frac{1}{1-c} e^{-\frac{d_2}{(c-1)}}$;

$$\frac{-\varphi(d_1)}{\varphi'(d_1)} = c; \quad -\frac{\psi(d_2)}{\psi'(d_2)} = 1 - c;$$

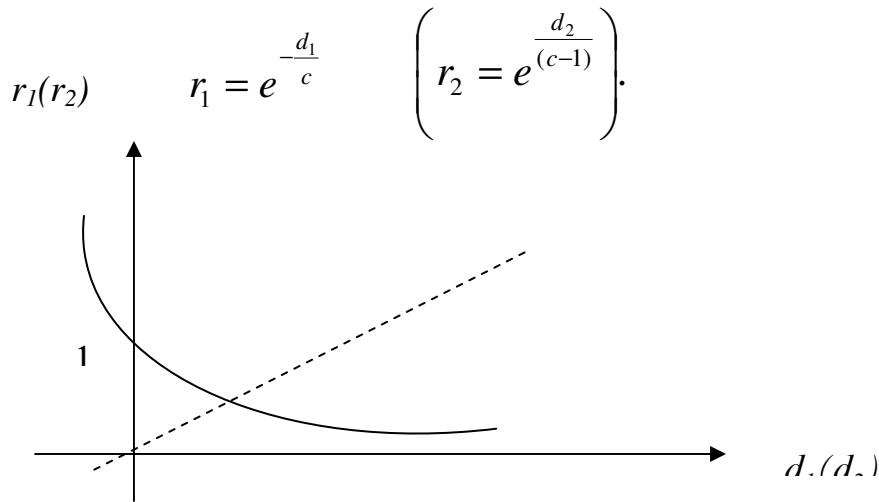
$$\begin{vmatrix} \frac{\partial^2 f}{\partial d_1^2} & \frac{\partial^2 f}{\partial d_1 \partial d_2} \\ \frac{\partial^2 f}{\partial d_2 \partial d_1} & \frac{\partial^2 f}{\partial d_2^2} \end{vmatrix} = \begin{vmatrix} 2\varphi'(d_1) + d_1\varphi''(d_1) & 0 \\ 0 & 2\psi''(d_2) + d_2\psi'''(d_2) \end{vmatrix} =$$

$$= \begin{vmatrix} -2\frac{1}{c}e^{-\frac{d_1}{c}} + d_1\frac{1}{c^2}e^{-\frac{d_1}{c}} & 0 \\ 0 & -2\frac{1}{1-c}e^{-\frac{d_2}{(c-1)}} + d_2\frac{1}{(1-c)^2}e^{-\frac{d_2}{(c-1)}} \end{vmatrix} =$$

$$= \frac{1}{c}e^{-\frac{1}{c}d_1} (d_1 - 2c) \frac{1}{1-c} e^{-\frac{1}{(c-1)d_2}} (d_2 - 2 + 2c).$$

$$(d_1, d_2) = (c, 1-c) \text{ olarsa } \frac{\partial^2 f}{\partial d_1^2} < 0; \quad \begin{vmatrix} \frac{\partial^2 f}{\partial d_1^2} & \frac{\partial^2 f}{\partial d_1 d_2} \\ \frac{\partial^2 f}{\partial d_1 d_2} & \frac{\partial^2 f}{\partial d_2^2} \end{vmatrix} > 0; \quad \text{alarıq.}$$

Verilən vergiqoyma növünün (birbaşa, yaxud dolay) $r_1(r_2)$ orta vergi dərəcəsinin müvafiq vergiqoyma növünün (birbaşa, yaxud dolay) xüsusi çəkisindən asılılıq qrafikinin bu halda necə göründüyünü göstərək.

Qeyd edək ki, bu halda aşağıdakı nisbətlər mövcuddur:

$$\varphi(r_1) = \frac{\sum_{i=1}^M r_i D_i}{D_1} \quad \text{və} \quad \varphi(r_2) = \frac{\sum_{j=1}^L r_j D_j}{D_2}$$

Digər tərəfdən, birbaşa və dolay vergiqoymanın nisbəti haqqda problem vergiqoymanın klassik prinsiplərindən biri olan – sosial ədalət prinsipinin optimallıq meyarı kimi istifadə olunduqda həllini tapar. Ədalətli vergiqoyma kompleksinə vergiqoymanın bərabərliyi, həmçinin ekvivalentlik və tədiyyə qabiliyyətlik prinsipləri daxildir.

Ekvivalentlik prinsipinə görə, vergilər dövlətin təqdim etdiyi xidmətlərdən çox və az dərəcədə asılı olan gəlirlər kimi şərh edilir. Ekvivalentlik prinsipi ədalət nöqtəyindən şərh edilərsə, onda bu o deməkdir ki, qazandığının bir hissəsini ödəmək ədalətlidir.

Tədiyyə qabiliyyəti prinsipi onu nəzərdə tutur ki, vergi yükü üçün dövlətin xidmətlərindən kimin istifadə etməsinin əhəmiyyəti olmamalıdır. Hər kəs özünün ödəmə

qabiliyyətinə görə vergi ödəmələrində iştirak etməlidir. Bu zaman üfüqi bərabərlik (subyektlər bərabər vəziyyətdə eyni dərəcədə vergilərlə yüklənməlidirlər) və şaquli bərabərlik (subyektlər müxtəlif vəziyyətdə müxtəlif cür vergiyə cəlb olunmalıdırlar) mövcud olur.

Ekvivalentlik prinsipi ödənilmiş vergi ilə istehlak edilmiş nemətlər arasındakı ədalətin müvafiqliyinə yönəldiyindən, onu optimallıq meyarlarından biri kimi nəzərdən keçirmək olar. Bu prinsipin praktiki əhəmiyyəti dövlətin təqdim etdiyi nemətlərlə məhdudlaşır. Tədiyyə qabiliyyəti prinsipindən istifadə edərkən onun məqbul indikatorlarından biri kimi gəlir çıxış edir. Çox vaxt bu yeganə, yaxud əsas indikator hesab olunur. «Gəlir» indikatoru milli məhsulun yaranmasına yönəldilib. Əgər tədiyyə qabiliyyətli indikatoru mənfəət şəklində müəyyən etmək tələb olunursa, onda iqtisadçıların çoxu indikator kimi istehlakı nəzərdən keçirirlər. Əgər iqtisadi vəziyyəti (tədiyyə qabiliyyətini) ölçmək üçün müəyyən şəkildə dürüst müəyyən edilmiş gəlir seçilirsə, onda üfüqi bərabərliyin təmin edilməsi üçün vergi sistemi aşağıdakı şərtləri yerinə yetirməlidir:

- məcmu vergitutma gəlirlə əlaqədar olmalıdır;
- vergitutma bazasında gəlirin bütün tərkib hissələri olmalıdır;
- vergitutma bazasının bütün hissələri eyni tariflə müəyyənləşdirilir.

Real vergi sistemlərində bu şərtlər pozulur.

Yuxarı deyilənlərdən belə nəticə çıxarılır ki, vergi sisteminin optimal verbal modelinin qurulması üçün yaranmış situasiyanın hərtərəfli iqtisadi təhlilini aparmaq lazımdır. Bu təhlilin birinci addımı regionların büdcələrinin xərclər hissəsinin formalaşması zamanı xərclərin öyrənilməsi və təsnifatı olmalıdır, çünki yalnız xərclərin necə formalaşdığını təhlil etməklə gəlirləri planlaşdırmaq və paylaşdırmaq olar. Bu təhlilin aləti kimi ərazilərin çoxölçülü statistik qruplaşdırmaları və müvafiq qruplar üzrə xərclərin sosial normativlərini istifadə edəcəyik.

Dolayı vergilərin təkmilləşdirilməsi üzrə strateji istiqamətlər müəyyən edilmişdir. Bu sahədə uzunmüddətli məqsəd ondan ibarətdir ki, ƏDV üzrə qanunvericilik və inzibatçılıq səviyyəsi Aİ-na daxil olmuş ölkələrin səviyyəsinə çatsın. Öz növbəsində nəzərə alınmalıdır ki, dövlət büdcəsinin artması üçün ƏDV ən səmərəli və iqtisadi baxımından neytral vergi növü olmaqla yanaşı, ən çox yayılan vergidir. Buna görə də ƏDV üzrə orta

müddətli strategiya ondan ibarət olmalıdır ki, ƏDV sahəsində vergi qanunvericiliyin və inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi yolu ilə vergidən yayınma riskləri xeyli azalsın. Bu məqsədlə tam, xeyli və qismən ƏDV-dan yayınan vergi ödəyicilərinin qrupları üçün müxtəlif strategiyalar tətbiq olunmalıdır və son nəticədə ƏDV üzrə vergidən yayınma faktorları aradan götürülməlidir. Bununla bağlı ƏDV sahəsində vergi qanunvericiliyinin və inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi üzrə aşağıdakı orta müddətli strateji istiqamətlər müəyyənləşdirilə bilər:

1) Nəzərə alaraq ki, əsas yayınma faktorları saxta ƏDV hesab-fakturalarla və qanunsuz olaraq ƏDV üzrə əvəzləşdirmə tələbləri ilə bağlıdır, ƏDV vahid xəzinə hesabının tətbiqi müsbət nəticələr verməlidir;

2) Eyni zamanda intizamlı ƏDV-i ödəyiciləri üçün ƏDV ilə bağlı büdcədən qaytarılma və əvəzləşdirmə üzrə daha səmərəli mexanizmlər həyata keçirilməlidir;

3) Vergi ödəyicilərinin ƏDV qeydiyyatı əsasən orta və iri biznes üçün nəzərdə tutulmalıdır və yeni fəaliyyətə başlayan şirkətlər bir sıra amillərə cavab verməlidirlər (daimi biznes aparmaq üçün ofis, xidmət və ya istehsal sahəsi, əmlakın və dövrüyyə vəsaitlərin olması və sair);

4) Vergidən yayınma üzrə ən riskli olan bir sıra fəaliyyət növləri üzrə (ictimai iaşə, pərakəndə və topdan satış, mənzil tikinti, pullu səhiyyə və sağlamlıq xidmətləri, sərnişin və yük daşınma, əmlakın icarəyə verilməsi, inşaat sektorunda sub-podrat işləri) təkmilləşdirilmiş, sadələşdirilmiş vergi rejimi tətbiq olunmalıdır. Bununla bu fəaliyyət növləri üzrə ƏDV ilə bağlı əvəzləşdirmə fərqləndiricilikləri aradan götürmək olar.

III Fəsil. VERGİ DƏRƏCƏLƏRİNİN OPTİMALLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Mənfəət vergisinin optimal dərəcəsinin müəyyən edilməsi

Mənfəət vergisinin dərəcəsinin cəmi vergi daxilolmalarına və mənfəətdən vergi daxilolmalarına təsirinin araşdırılmasından və müvafiq hesablamalardan aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

1. Mənfəət vergisi dərəcəsi 21 faiz olduqda mənfəətdən cəmi vergi daxilolmaları maksimum olur. Başqa sözlə, mənfəət vergisi dərəcəsinin mənfəətdən cəmi vergi

daxilolmalarına (neft və qeyri-neft sektorları üzrə) təsiri baxımından optimal dərəcəsi təxminən 21 faizdir.

2. Uzun müddətli dövrdə cəmi vergi daxilolmalarına təsir baxımından optimal mənfəət vergisi dərəcəsi 16.47 faizdir. Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, mənfəət vergisinin dərəcəsinin aşağı salınması mənfəət vergisi üzrə daxilolmaların artımından daha çox digər vergilər üzrə daxilolmaları artırır. Qeyd edək ki, Hasilatın pay bölgüsü üzrə fəaliyyət göstərən xarici neft şirkətləri ancaq saziş bağlandığı dövrdəki mənfəət vergisinin dərəcəsi ilə mənfəət vergisi ödəyirlər və mənfəət vergisi dərəcəsinin dəyişdirilməsi onlara aid deyil. Onda belə qənaətə gələ bilərik ki, mənfəət vergisinin optimal dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi Neft şirkəti də daxil olmaqla qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmaları üçün mənə daşır.

3. Mənfəət vergisi dərəcəsinin hər bir faiz aşağı salınması qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmalarını təxminən 33 milyon manat artırır.

4. Uzun müddətli dövrdə mənfəət vergisi dərəcəsi 16.23 faiz olduqda qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmaları max olur.

5. Qısa müddətli dövrdə mənfəət vergisi dərəcəsi təxminən 19 faiz olduqda qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmalarının artımı max olur.

6. Mənfəət vergisi dərəcəsinin 1 faiz aşağı salınması təxminən 14.7 milyon manat ƏDV üzrə daxilolmaları artırır.

Mənfəət vergisinin təhlili

Dependent Variable: MVD

Method: Least Squares

Sample (adjusted): 2008-2013

Included observations: 6 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-60620106	20225027	-2.997282	0.0578
MVS	5856420.	1908304.	3.068913	0.0546
(MVS)^2	-137640.9	44521.58	-3.091555	0.0536

R-squared	0.763803	Mean dependent var	746023.2
Adjusted R-squared	0.606338	S.D. dependent var	848124.7

S.E. of regression	532134.6	Akaike info criterion	29.51403
Sum squared resid	8.50E+11	Schwarz criterion	29.40991
Log likelihood	-85.54210	F-statistic	4.850624
Durbin-Watson stat	1.914600	Prob(F-statistic)	0.114792

Estimation Command:

=====
LS (MVD) C MVS (MVS)^2

Estimation Equation:

=====
MVD = C(1) + C(2)*MVS + C(3)*(MVS)^2

Substituted Coefficients:

=====
MVD = -60620106.41 + 5856419.656*MVS - 137640.885*(MVS)^2 (1)

Nəticə: Optimal mənfəət vergisi dərəcəsi 21.3 faiz

Dependent Variable: CVD

Method: Least Squares

Sample (adjusted): 2000 2013

Included observations: 14 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
MVS	307027.5	85142.28	3.606053	0.0036
(MVS)^2	-9318.595	2971.417	-3.136078	0.0086

R-squared	0.347771	Mean dependent var	1366121.
Adjusted R-squared	0.293419	S.D. dependent var	1666352.
S.E. of regression	1400708.	Akaike info criterion	31.27442
Sum squared resid	2.35E+13	Schwarz criterion	31.36571
Log likelihood	-216.9209	Durbin-Watson stat	0.330846

Estimation Command:

=====
LS (CVD) MVS (MVS)^2

Estimation Equation:

=====
CVD = C(1)*MVS + C(2)*(MVS)^2

Substituted Coefficients:

=====
CVD = 307027.5379*MVS - 9318.595278*(MVS)^2 (2)

Nəticə: Uzun müddətli dövrdə optimal mənfəət vergisi dərəcəsi 16.47 faizdir

Estimation Command:

=====
LS (CVD-NSVD) (MVS) @TREND MA(3)

Estimation Equation:

=====

$$\text{CVD-NSVD} = \text{C}(1)*\text{MVS} + \text{C}(2)*@\text{TREND} + [\text{MA}(3)=\text{C}(3),\text{BACKCAST}=1997]$$

Substituted Coefficients:

$$\text{CVD-NSVD} = -33050.94734*\text{MVS} + 113841.5895*@\text{TREND} + [\text{MA}(3)=-0.842370745,\text{BACKCAST}=1997] \quad (3)$$

Dependent Variable: CVD-NSVD

Method: Least Squares

Sample (adjusted): 2003 2013

Included observations: 11 after adjustments

Convergence achieved after 12 iterations

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
MVS	-33050.95	13582.07	-2.433425	0.0410
@TREND	113841.6	24464.74	4.653293	0.0016
MA(3)	-0.842371	0.080526	-10.46079	0.0000
R-squared	0.761960	Mean dependent var		600328.3
Adjusted R-squared	0.702450	S.D. dependent var		538883.2
S.E. of regression	293951.0	Akaike info criterion		28.24721
Sum squared resid	6.91E+11	Schwarz criterion		28.35573
Log likelihood	-152.3597	Durbin-Watson stat		1.438922
Inverted MA Roots	.94	-.47-.82i	-.47+.82i	

Nəticə: Mənfəət vergisi dərəcəsinin hər bir faiz aşağı salınması qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmalarını təxminən 33 milyon manat artırır.

Estimation Command:

$$\text{LS (CVD-NSVD) (MVS) (MVS)^2}$$

Estimation Equation:

$$\text{CVD-NSVD} = \text{C}(1)*\text{MVS} + \text{C}(2)*(\text{MVS})^2$$

Substituted Coefficients:

$$\text{CVD-NSVD} = 122713.085*\text{MVS} - 3779.254379*(\text{MVS})^2 \quad (4)$$

Dependent Variable: CVD-NSVD

Method: Least Squares

Sample: 2003 2013

Included observations: 10

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
MVS	122713.1	42922.23	2.858963	0.0212

(MVS)^2	-3779.254	1616.337	-2.338160	0.0476
R-squared	0.283676	Mean dependent var		639740.8
Adjusted R-squared	0.194135	S.D. dependent var		551068.0
S.E. of regression	494693.5	Akaike info criterion		29.23812
Sum squared resid	1.96E+12	Schwarz criterion		29.29864
Log likelihood	-144.1906	Durbin-Watson stat		0.733690

Nəticə: Uzun müddətli dövrdə mənfəət vergisi dərəcəsi 16.23 faiz olduqda qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmaları max olur.

Estimation Command:

```
=====
LS(DERIV=AA) LOG(CVD-NSVD) MVS (MVS)^2 MA(1)
```

Estimation Equation:

```
=====
LOG(CVD-NSVD) = C(1)*MVS + C(2)*(MVS)^2 + [MA(1)=C(3),BACKCAST=2003]
```

Substituted Coefficients:

```
=====
LOG(CVD-NSVD) = 1.600653422*MVS - 0.04336041677*(MVS)^2 + [MA(1)=-0.9218312183,BACKCAST=2003]
(5)
```

Dependent Variable: LOG(CVD-NSVD)

Method: Least Squares

Sample: 2008 2013

Included observations: 5

Convergence achieved after 65 iterations

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
MVS	1.600653	0.123125	13.00028	0.0059
(MVS)^2	-0.043360	0.005353	-8.099971	0.0149
MA(1)	-0.921831	0.324942	-2.836914	0.1050
R-squared	0.921034	Mean dependent var		13.67953
Adjusted R-squared	0.842069	S.D. dependent var		0.560867
S.E. of regression	0.222892	Akaike info criterion		0.119448
Sum squared resid	0.099361	Schwarz criterion		-0.114890
Log likelihood	2.701381	Durbin-Watson stat		3.373811
Inverted MA Roots	.92			

Nəticə: Qısa müddətli dövrdə mənfəət vergisi dərəcəsi təxminən 19 faiz olduqda qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmalarının artımı max olur.

Dependent Variable: EDVD
Method: Least Squares
Sample (adjusted): 2004 2013
Included observations: 8 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
MVS	-14652.56	4991.084	-2.935747	0.0261
@TREND	48119.51	8670.707	5.549663	0.0014
R-squared	0.799585	Mean dependent var		300543.0
Adjusted R-squared	0.766182	S.D. dependent var		166349.0
S.E. of regression	80437.53	Akaike info criterion		25.64067
Sum squared resid	3.88E+10	Schwarz criterion		25.66053
Log likelihood	-100.5627	Durbin-Watson stat		1.865546

Estimation Command:

```
=====
LS (EDVD) MVS @TREND
```

Estimation Equation:

```
=====
EDVD = C(1)*MVS + C(2)*@TREND
```

Substituted Coefficients:

```
=====
EDVD = -14652.56196*MVS + 48119.50584
```

Nəticə: Mənfəət vergisi dərəcəsinin 1 faiz aşağı salınması təxminən 14.7 milyon manat ƏDV üzrə daxilolmaları artırır.

3.2. Əlavə dəyər vergisinin optimal dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi

Əlavə Dəyər Vergisi (ƏDV) ölkənin dövlət büdcəsinin gəlirlərində və Vergilər Nazirliyinin topladığı vergilərin məbləğində əhəmiyyətli paya malikdir. ƏDV büdcə gəlirlərinin təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə bərabər əsas funksiyalarından biri də iqtisadiyyata nəzarət etməsindən ibarətdir. Ona görə də inkişaf etmiş Avropa dövlətlərinin əksəriyyətində iqtisadiyyata nəzarəti gücləndirmək və kölgə iqtisadiyyatının miqyasını aşağı salınması məqsədi ilə ƏDV dərəcəsi müntəzəm olaraq aşağı salınmışdır.

Effektiv vergi siyasətinin həyata keçirilməsi xeyli dərəcədə vergi dərəcələrinin, o cümlədən ƏDV dərəcəsinin optimal səviyyədə olmasından asılıdır. ƏDV dərəcəsinin optimal səviyyəsinin tapılması müəyyən tədqiqatların aparılmasını zəruri edir. Bir sıra

ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda optimal vergi yükünün (I və II tip Laffer nöqtələrinin tapılması), o cümlədən ayrı-ayrı vergi dərəcələrinin optimal səviyyəsinin tapılması üçün müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Ölkə iqtisadiyyatı üçün ƏDV-nin optimal dərəcəsinin elmi əsaslarla öyrənilməməsi, digər tərəfdən belə tədqiqatların müntəzəm aparılmasının zəruriliyi nəzərə alınaraq ekonometrik modelləşdirmənin köməyi ilə ƏDV-nin optimal dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi tədqiqatı yerinə yetirilmiş və nəticələr təhlil edilmişdir.

$$EDV_D(t) = C(1) + C(2)*EDV_DER(t) + C(3)*EDV_DER(t)^2 \quad (3.1)$$

Burada, $EDV_D(t)$ - t ilində ƏDV üzrə daxilolmalar, min manatla; $EDV_DER(t)$ – t ilində ƏDV dərəcəsi, faizlə; $C(1)$, $C(2)$, $C(3)$ – parametrlərdir.

(3.1)– in Eviews Tətbiqi Proqram Paketində qiymətləndirilməsinin nəticəsindən alınmış ekonometrik model aşağıdakı kimidir:

$$EDV_D(t) = 8202080.348 - 697551.3929*EDV_DER(t) + 14495.97765*EDV_DER(t)^2 \quad (3.2)$$

	(Std. Səhv)	(2170117.0)	(202017.5)	(4624.757)
	(t-Statistica)	(3.779557)	(-3.452926)	(3.134430)

$$R\text{-squared} = 0.727071; \text{ Adjusted } R\text{-squared} = 0.658839; \text{ Durbin-Watson stat} = 1.380192$$

Burada, (Std. Səhv) – standart səhvi, mötərizə işarəsi ilə yazılan ədədlər isə uyğun parametrlərin standart səhvlərini, (t-statistica) – Studentin t-statistikasını, mötərizə işarəsi ilə yazılan ədədlər isə uyğun parametrlərin t-statistikasının qiymətini göstərir. R-squared-determinasiya əmsalını, Adjusted R-squared – dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsalını, Durbin-Watson stat – isə Durbin-Watson statistikasını göstərir.

Qeyd edək ki, göstəricilərin 1992-2009-cu illəri əhatə edən zaman sıralarının sürüşkən ortaya (MA) malik olmaları ilə stasionarlığının pozulması modelə 4-cü tərtib sürüşkən orta - MA(4) amili daxil edilməklə aradan qaldırılmışdır. MA(4) onu göstərir ki, qeyri-stasionar zaman sırası xüsusiyyətlərinin dəyişməsinin (orta kəmiyyətin və dispersiyanın sabit olmamağı) modeldə yaratdığı problemlər sıraya 4 ilə qədər gecikmə (laq) verməklə aradan qaldırılmışdır.

(3.2)-nin statistik xüsusiyyətləri, habelə statistik testlər göstərmişdir ki, alınmış ekonometrik model adekvatdır. Başqa sözlə təhlil üçün yararlıdır. Belə ki, hər üç parametrin standart səhvlərinin və ya standart kənarlaşmalarının müvafiq qiymətlərə

nəzərə xeyli kiçik olduğundan (t-statistika 3-dən böyükdür) tapılmış qiymətlər əhəmiyyətlidir. Determinasiya əmsalının (R-squared) qiymətinin 0.727071 olması göstərir ki, bu model vasitəsi ilə ƏDV üzrə daxilolmaların dəyişməsinə 72.7 faizi izah olunur. Başqa sözlə proses 72.7 faiz aproksimasiya edilmişdir. Yerdə qalan 27.3 faiz isə modeldə nəzərə alınmayan dəyişən amillər hesabına baş verir. Dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsalının (Adjusted R-squared) qiymətinin (0.658839) determinasiya əmsalının qiymətindən çox da fərqlənməməyi determinasiya əmsalının təsadüfən həmin qiymət almamağını göstərir. Darbin-Vatson statistikasını (Durbin-Watson stat = 1.380192) qiymətinin 2-yə bərabər ideal halı alınmasa da 0 və 4-dən xeyli fərqlənməsi, qalıqların avtokorrelyasiyasının olmamağını göstərir ki, bu da arzu olunan haldır.

(2) kvadratik funksiya olduğundan onun qrafiki paraboladır. Həmçinin bu funksiyada EDV_DER² -in əmsalı müsbət olduğu üçün parabolanın qanadları yuxarıdır. Bu isə o deməkdir ki, həmin funksiyanın minimum nöqtəsi vardır. (3.2)-nin ekstremum nöqtəsini tapsaq EDV_DƏR = 24.1 olar. Yəni, ƏDV daxilolmalarına ən az səviyyə verən ƏDV dərəcəsi 24.1 faizə bərabərdir.

ƏDV üzrə daxilolmalara ən yüksək (max) səviyyə verən ƏDV dərəcəsini müəyyən etməyə çalışaq. Bunun üçün,

$$EDV_D(T) = C(1) * EDV_DER(t) + C(2) * EDV_DER^2(t) \quad (3.3)$$

reqressiya tənliyini qiymətləndirək. Qeyd edək ki, (3.3)-də t-zaman faktoru və EDV_D-nin həcm göstəricisi iştirak etdiyindən uzunmüddətli dövr üçün dinamik modeldir. Başqa sözlə model uzunmüddətli dövrün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Modeldə 1992 -2007-ci illəri əhatə edən statistika əsasında ƏDV daxilolmalarının həcmninin ƏDV dərəcəsindən qeyri-xətti asılılığını əks etdirən uzun bir dövr üçün qanunauyğunluqlar öyrənilir. Ona görə də modeldən tapılan ƏDV-nin optimal dərəcəsinin uzunmüddətli dövrdə doğruluğunu söyləmək olar.

$$EDV_D = 170863.8032 * EDV_DER - 8434.384803 * EDV_DER^2 \quad (3.4)$$

$$(t\text{-Statistika}) \quad (5.281660) \quad (-4.918459)$$

$$R\text{-squared} = 0.708332; \text{ Adjusted } R\text{-squared} = 0.659720; \text{ Durbin-Watson stat} = 1.384529$$

Qeyd edək ki, zaman sırasının sürüşkən ortaya (MA) malik olmağı ilə stasionarlığının pozulması 4-cü tərtib sürüşkən orta - MA(4) modelə daxil edilməklə aradan qaldırılmışdır.

(3.4) reqressiya tənliyinin statistik xüsusiyyətləri, habelə statistik testlər göstərmişdir ki, alınmış ekonometrik model adekvatdır.

(3.4)-dən alınmışdır ki, ƏDV daxilolmalarına optimal səviyyə verən ƏDV dərəcəsi 10.1 faizdir. Başqa sözlə uzunmüddətli dövrdə ƏDV dərəcəsi 10.1 faiz olduqda ƏDV üzrə daxilolmaların məbləği ən çox olur. Qeyd etdiyimiz kimi alınan bu nəticə uzun müddətli dövrü xarakterizə edir. Yəni, ƏDV dərəcəsi son hədd olaraq (limit) 10.1 faizə endikdə ƏDV üzrə daxilolmalar optimal həddə çatmış olur. Vergi siyasətinin stabilliyi effektiv vergi siyasətinin başlıca göstəricisi olduğundan ƏDV dərəcəsinin birdən birə tapılan optimal səviyyəyə endirilməsi məqsədmüvafiq olmur. Onu da əlavə edək ki, tapılan optimal səviyyə ƏDV daxilolmalarına təsir edən digər amillərin (məsələn, ÜDM, vergi inzibatçılığı, idarəetmədəki dəyişikliklər, inflyasiya səviyyəsi və s.) sabit qalması şərti ilə alınmışdır. Uzun müddətli dövrdə isə bu amillər heç də sabit qalmır. Ona görə də cari ƏDV dərəcəsinin optimal səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün qısamüddətli modellərə baxılması zəruridir. Qısamüddətli modellərdə zaman sırasındakı həcm göstəricilərinin artımlarına və ya artım templərinə baxılaraq həcm göstəricisi aradan götürülür və eyni zamanda zaman amili də aradan çıxarılır. Bu ekonometrik modellərdə göstəricinin (dəyişənin) loqarifmi (LOG) və ya loqarifmin dəyişməsi (DLOG) qəbul etməklə həyata keçirilir. Dəyişənin loqarifmi (LOG) onun dəyişmə faizini, loqarifmin dəyişməsi (DLOG) isə dəyişmənin artım tempini əks etdirir. Qeyd edək ki, dəyişənlərin artımı və ya artım tempini modelə daxil etməklə eyni zamanda vacib şərt olan zaman sırasının stasionarlığını yaratmış oluruq ki, bu da zaman sırasının qeyri-stasionarlığının modeldə yaratdığı problemləri aradan qaldırır.

Qısamüddətli dövrdə ƏDV daxilolmalarına optimal səviyyə verən ƏDV dərəcəsini müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı reqressiya tənliyini qiymətləndirək:

$$\text{LOG(EDV_D)} = C(1)*\text{EDV_DERH} + C(2)*\text{EDV_DERH}^2 . \quad (3.5)$$

Burada, EDVH- ƏDV dərəcəsini göstərir(hissə ilə). (3.5) –də ƏDV üzrə daxilolmaların məbləği deyil onun artımı (LOG(EDV_D)) iştirak etdiyindən zaman faktoru əhəmiyyətini itirir. Belə ki, (3.5)–nin ekonometrik qiymətləndirilməsində ƏDV

üzrə daxilolmaların artımının tutaq ki, 12 faiz olması baxılan illərin hər hansı bir ilində ola bilər və qiymətləndirmədə bunun tutaq ki, 2000-ci ildə yoxsa, 2003-cü ildə olmasına fərq qoyulmur. Başqa sözlə qısa zaman kəsiyində ƏDV üzrə daxilolmalarının dəyişməsinə təsir edən cari faktorların təsirinin qanunauyğunluqları öyrənilir. Ona görə də nəticə göstəricisinə təsir edən, lakin uzun müddət üçün qiymətləri sabit qalan amillərin təsirini özündə əks etdirən sabit əmsal bir qayda olaraq qısamüddətli modellərdə iştirak etmir.

$$\text{LOG(EDV_D)} = 151.1154341 * \text{EDV_DERH} - 472.8557983 * \text{EDV_DERH}^2 \quad (3.6)$$

$$(t\text{-Statistica}) \quad (5.281660) \quad (-4.918459)$$

$$R\text{-squared} = 0.604554; \text{ Adjusted } R\text{-squared} = 0.576307; \text{ Durbin-Watson stat} = 1.018535$$

(3.6)-nin statistik xüsusiyyətləri, habelə statistik testlər göstərmişdir ki, alınmış ekonometrik model adekvatdır.

Qısamüddətli dövr üçün qurulmuş (3.6) ekonometrik modelinin reqressiya funksiyasının tədqiqi göstərir ki, ekstremum nöqtəsi 0.15979 ədədinə bərabərdir. Başqa sözlə qısamüddətli dövrdə ƏDV daxilolmalarına ən yüksək səviyyə verən ƏDV dərəcəsi təxminən 16 faizə bərabərdir. Alınmış bu nəticə yuxarıda qeyd etdiyimiz nəzəri müddəaları bir daha sübut etmiş olur. Belə ki, qısamüddətli dövrdə ƏDV-nin optimal səviyyəsi heç də 10.1 faiz deyil, 16 faizdir. Yəni, növbəti bir neçə il üçün optimal ƏDV dərəcəsi 16 faizə endirilərsə bu ƏDV üzrə daxilolmaların artımını maksimal səviyyəyə çatmasını təmin etmiş olacaqdır. Əgər ƏDV daxilolmalarına təsir edən digər amillər sabit olaraq qalarsa, onda ƏDV dərəcəsinin aşağı salınması müntəzəm xarakter almalı və təxminən 10 faiz həddində sabitləşməlidir. Real həyatdan məlumdur ki, uzunmüddətli dövrdə ƏDV daxilolmalarına təsir edən amillər müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Ona görə də ƏDV-nin optimal dərəcəsinin istər uzun müddətli istərsə də qısamüddətli dövr üçün müəyyənləşdirilməsi tədqiqatının müntəzəm olaraq hər il aparılması zəruridir. Qeyd edək ki, Böyük Britaniyanın OED-Oxford Economics Forecasting tədqiqatçılarının Azərbaycan Dövlət Neft Fondunda yerinə yetirdikləri “Azerimodel” uzunmüddətli dövr üçün makroiqtisadi modelinin nəticələrinə görə ƏDV-nin effektiv dərəcəsinin 10-12 faiz olması göstərilmişdir (bax: <http://www.OEF>).

Vergi daxilolmalarının təhlili və proqnozlaşdırılmasında elastiklik əmsalından geniş istifadə edilməsi praktikası mövcuddur. Elastiklik əmsalı bir iqtisadi göstəricinin 1 faiz dəyişməsi digər iqtisadi göstəricini necə dəyişdirir, daha doğrusu neçə faiz dəyişdirir?-sualına cavab verir. Bu məqsədlə aşağıdakı reqressiya tənliyi qiymətləndirilmişdir.

$$\text{LOG(EDV_D)} = C(1) + C(2)*\text{LOG(EDV_DER)}. \quad (3.7)$$

Burada, C(2) əmsalı ƏDV üzrə daxilolmaların (EDV_D) ƏDV dərəcəsinə (EDV_DER) görə elastiklik əmsalıdır.

$$\text{LOG(EDV_D)} = 52.31312426 - 13.68872012*\text{LOG(EDV_DER)} \quad (3.8)$$

$$(t\text{-Statistica}) \quad (5.281660) \quad (-4.918459)$$

$$R\text{-squared} = 0.950356; \text{ Adjusted } R\text{-squared} = 0.942083; \text{ Durbin-Watson stat} = 1.701790$$

(3.8) reqressiya tənliyinin statistik xüsusiyyətləri, habelə statistik testlər göstərmişdir ki, alınmış ekonometrik model adekvatdır. Qeyd edək ki, bu modelin statistik xarakteristikaları yuxarıda verilmiş bütün modellərin statistik xarakteristikalarında daha yaxşı olduğu üçün daha adekvatdır. Daha doğrusu bu modelin nəticələri daha yüksək faizlə etibarlılığa malikdir.

(3.8) modeli göstərir ki, ƏDV üzrə daxilolmaların (EDV_D) ƏDV dərəcəsinə (EDV_DER) görə elastiklik əmsalı -13.68872012 ədədinə bərabərdir. Başqa sözlə ƏDV dərəcəsinə 1 faiz artımı ƏDV daxilolmaları 13.7 faiz azalır.

Beləliklə alınmış əsas nəticələr aşağıdakılardan ibarət olmuşdur:

- Uzunmüddətli dövrdə ƏDV dərəcəsi təxminən 10 faiz olduqda ƏDV üzrə daxilolmaların məbləği ən çox olur. Qeyd edildiyi kimi alınan bu nəticə uzun müddətli dövrü xarakterizə edir. Yəni, ƏDV dərəcəsi son hədd olaraq (limit) 10 faizə endikdə ƏDV üzrə daxilolmalar optimal həddə çatmış olur. Vergi siyasətinin stabilliyi effektiv vergi siyasətinin başlıca göstəricisi olduğundan ƏDV dərəcəsinin birdən-birə tapılan optimal səviyyəyə endirilməsi məqsəddəmüvafiq deyil. Onu da əlavə edək ki, tapılan optimal səviyyə ƏDV daxilolmalarına təsir edən digər amillərin (məsələn, ÜDM, vergi inzibatçılığı, idarəetmədəki dəyişikliklər, inflyasiya səviyyəsi və s.) sabit qalması şərtində alınmışdır. Uzun müddətli dövrdə isə bu amillər heç də sabit qalmır. Ona görə də cari

ƏDV dərəcəsinin optimal səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün qısamüddətli modellərə baxılması zəruridir.

- Qısamüddətli dövrdə ƏDV daxilolmalarına ən yüksək səviyyə verən ƏDV dərəcəsi təxminən 16 faizə bərabərdir. Alınmış bu nəticə yuxarıda qeyd etdiyimiz nəzəri müddəaları bir daha sübut etmiş olur. Belə ki, qısamüddətli dövrdə ƏDV-nin optimal səviyyəsi heç də 10 faiz deyil, 16 faizdir. Yəni, növbəti bir neçə il üçün optimal ƏDV dərəcəsi 16 faizə endirilərsə bu ƏDV üzrə daxilolmaların maksimal səviyyəyə çatmasını təmin etmiş olar. Əgər ƏDV daxilolmalarına təsir edən digər amillər sabit olaraq qalarsa, onda ƏDV dərəcəsinin aşağı salınması müntəzəm xarakter almalı və təxminən 10 faiz həddində sabitləşməlidir. Real həyatdan məlumdur ki, uzunmüddətli dövrdə ƏDV daxilolmalarına təsir edən amillər müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Ona görə də ƏDV-nin optimal dərəcəsinin istər uzun müddətli istərsə də qısamüddətli dövr üçün müəyyənləşdirilməsi tədqiqatı müntəzəm olaraq hər il aparılmalı və alınmış nəticələr təhlil edilməlidir. Qeyd edək ki, Böyük Britaniyanın OED-Oxford Economics Forecasting tədqiqatçılarının Azərbaycan Dövlət Neft Fondunda yerinə yetirdikləri “Azerimodel” uzunmüddətli dövr üçün makroiqtisadi modelinin nəticələrinə görə ƏDV-nin effektiv dərəcəsinin 10-12 faiz olması göstərilmişdir.

- ƏDV dərəcəsi 1 faiz artarsa (azalarsa) ƏDV üzrə daxilolmalar 13.7 faiz azalır (artır).

3.3. Laffer effektlərinin müəyyən edilməsi və onun tətbiqi istiqamətləri

Vergi nəzəriyyəsi üzrə ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, Laffer nöqtələrinin qiymətləndirilməsinə çalışan bütün iqtisadçılar optimallaşdırma modellərindən istifadə edirlər. Lakin bu formada olan bütün modellər həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan gözlənilən nəticəni vermir (əvvəlki bölmədə buna tənqidi yanaşılmışdı). Bu fəsildə iqtisadi sistemin davranış xüsusiyyətlərini əks etdirən deskriptiv model əsasında prinsipal fərqli olan digər bir yanaşma nəzərdən keçirilir.

Bütün iqtisadi sistemlər inflyasiyalı rejimdə fəaliyyət göstərdiyinə görə nəzərdə tutulur ki, qiymətlərin artımı bütün iqtisadi prosesləri müəyyən edən əsas amil kimi çıxış edir. Bu zaman hər bir konkret iqtisadi rejim elastiklik göstəricilərinin müəyyən məcmusu

ilə xarakterizə olunur. Bu tədqiqatda əsas makro göstəricilərin qiymət üzrə elastikliyinə baxılır.

Baxılan modelin sadə və anlaşıqlı olması üçün üç əsas vergi və ödəniş növünü: mənfəət vergisini, əlavə dəyər vergisini və əməyin ödənişi fonduna hesablanan sosial sığorta ayırmalarını nəzərdən keçirək. Bu halda vergi və ödənişlərin ümumi məbləği aşağıdakı üç toplanandan ibarət olacaqdır:

$$V = V_m + V_d + V_s \quad (3.9.)$$

Burada, V - vergi və ödənişlərin ümumi məbləği, V_m , V_d və V_s – uyğun olaraq mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi və sosial sığorta ayırmaları üzrə daxilolmaların məbləğidir.

Hər bir vergi növü üzrə daxilolma məbləğlərinin hesablanması düsturları aşağıdakı kimidir:

$$V_m = [(1-t_d)(X-Y) - W(r+t_s) - A]t_m, \quad (3.10)$$

$$V_d = (X-Y)t_d, \quad (3.11)$$

$$V_s = Wt_s, \quad (3.12)$$

burada X - ümumi məcmu məhsul (məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı), Y - cari qiymətlərlə material xərcləri (aralıq istehlak), W - cari qiymətlərlə əmək haqqı xərcləri (sosial sığorta ayırmaları nəzərə alınmadan), A - cari qiymətlərlə amortizasiya ayırmaları (əsas fondların istehlakı), t_m , t_d , t_s - uyğun olaraq mənfəət vergisinin, əlavə dəyər vergisinin və sosial sığorta ayırmalarının dərəcələridir.

Alınan ifadələri (3.9) düsturunda nəzərə alsaq, onda

$$V = (X-Y)(t_m + t_d - t_m t_d) + (t_s - t_m - t_m t_s) + At_m \quad (3.13)$$

alınar.

İstehsal məsrəflərinin aşağıdakı struktur göstəricilərini daxil edək:

$$\varphi = A / X$$

$$\psi = W / X \quad (3.14)$$

$$\xi = Y / X$$

burada φ , ψ və ξ - uyğun olaraq material xərclərinin, əməyin ödənişi xərclərinin və amortizasiya ayırmalarının məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışı həcmində xüsusi çəkisidir.

Bu halda (3.13) düsturunu aşağıdakı şəkildə ifadə edə bilərik:

$$V / X = (1 - \xi)(t_m + t_d - t_m t_d) + \psi(t_s - t_m - t_m t_s) - \varphi t_m \quad (3.15)$$

Tutaq ki, v , X , Y , W və A kimi baxılan bütün aqreqatlar qiymətlərin səviyyəsindən (Q) asılıdır. Bu halda həmin göstəricilərin elastiklik əmsallarını aşağıdakı şəkildə ifadə etmək mümkündür:

$$\begin{aligned} \delta &= (Q/V)(dV/dQ) \\ \varepsilon &= (Q/X)(dX/dQ) \\ \mu &= (Q/Y)(dY/dQ) \\ \varpi &= (Q/W)(dW/dQ) \\ \pi &= (Q/A)(dA/dQ) \end{aligned} \quad (3.16)$$

Qeyd olunan aqreqatların (3.13) tənliyində elastikliklərini nəzərə alsaq

$$\delta = (X/Y) \left[(\varepsilon - \xi\mu)(t_d + t_m - t_d t_m) + \varpi\psi(t_s - t_m - t_m t_s) - \varphi \cdot \pi \cdot t_m \right] \quad (3.17)$$

alınar.

(3.16) tənliyini (3.17) düsturunda nəzərə alsaq

$$\frac{dV}{dQ} = \frac{V}{Q} \left[\frac{(\varepsilon - \xi\mu)(t_d + t_m - t_d t_m) + \varpi\psi(t_s - t_m - t_m t_s) - \varphi \cdot \pi \cdot t_m}{(1 - \xi)(t_d + t_m - t_m t_d) + \psi(t_s - t_m - t_m t_s) - \varphi\pi} \right] \quad (3.18)$$

Alınan (3.18) differensial tənliyi istehsal məsrəflərinin mövcud strukturu nəzərə alınmaqla inflyasiya şəraitində büdcə gəlirlərinin formalaşdırılmasının deskriptiv modelini əks etdirir.

Aşağıdakı şəkildə fiskal-qiymət əmsalı k daxil edək:

$$k = \frac{\varphi\pi - (\varepsilon - \xi\mu)(t_d + t_m - t_d t_m) - \varpi\psi(t_s - t_m - t_m t_s)}{\varphi\pi - (1 - \xi)(t_d + t_m - t_m t_d) - \psi(t_s - t_m - t_m t_s)} \quad (3.19)$$

Fiskal-qiymət əmsalı vergi daxilolmalarının qiymətdən elastikliyinə kəmiyyətini müəyyən edir. Əgər bütün elastiklik parametrləri və xərclərin struktur göstəriciləri

sabitdirsə, onda (3.19) differensial tənliyinin həlli aşağıdakı üstlü funksiya şəklində olacaqdır:

$$V = C_o \cdot Q^k \quad (3.20)$$

burada C_o – inteqral sabitidir.

Qiymətlər vergi daxilolmalarının artımına səbəb olan əsas amil olduğuna görə sonrakı təhlil zamanı inflyasiya təşkiledicisindən təmizlənmiş (deflyasiya edilmiş) $V_o = V/Q$ real vergi daxilolmalarına baxılacaqdır. İnflyasiyalı mühitdə bu cür yanaşma daha məzmunlu və korrektdir. Ona görə də (3.21) ifadəsi əvəzinə

$$V_o = C_o \cdot Q^{k-1} \quad (3.21)$$

asılılığından istifadə edək.

Bu asılılığın alınması zamanı istifadə olunan deskriptiv ideologiyanın əsas mahiyyətini qısa şəkildə izah etməyə çalışaq. Məsələ burasındadır ki, ənənəvi optimallaşdırma modellərində vergi dərəcələrinin artmasından alınan fiskal effekt iki alteffektə ayrılır: birinci alteffekt vergi dərəcələrinin iqtisadiyyatın istehsal fəallığına, ikincisi isə istehsal həcmının artımının fiskal yığımların həcminə təsirini əks etdirir. Birinci alteffektin qiymətləndirilməsi xüsusi çətinlik törədir. Baxılan halda hər iki alteffekt birləşdirilir və birbaşa qiymətləndirilir. İstehsalın iqtisadi şəraitin dəyişməsinə reaksiyası bu halda modifikasiya olunmuş, gizli halda mövcud olur və ε , μ , ϖ və π elastiklik göstəriciləri ilə xarakterizə olunur. Beləliklə, əvvəlcədən nəzərdə tutulur ki, müəssisələrin istehsal strategiyasına vergi dərəcələrinin dəyişməsi deyil, ilk növbədə qiymət dəyişiklikləri təsir göstərir.

Həqiqətən də vergi dərəcələrinin artması, yaxud azalması nəticəsində bir qayda olaraq, iqtisadi bazarlarda qiymətlərin səviyyəsi dəyişilir, bu səbəbdən də məhsul buraxılışı və istehsal məsrəflərinin həcm göstəricilərində dəyişikliklər baş verir. Bunun nəticəsi olaraq fiskal təsir bilavasitə qiymət effekti vasitəsilə istehsal parametrlərində dəyişikliklər yaradır. Bu cür yanaşma, fikrimizcə, ənənəvi yanaşmadan fərqli olaraq, daxilən daha “dinamik” olduğuna görə üstün mövqeyə malikdir. Lakin açıq-aydın görünür ki, ümumi halda vergi mühitinin dəyişməsi təkcə vergilərin səviyyəsində deyil, eyni zamanda ε , μ , ϖ və π elastiklik göstəricilərinin kəmiyyətində də müəyyən dəyişikliklər

yaradır. Bu fakt tədqiqatda nəzərə alınmamışdır və fiskal effektlərin təhlilinin təklif olunan metodikasında nəzərə alınmayan yeganə cəhətdir.

Bununla yanaşı, fikrimizcə, formalaşdırılmış bu postulat ciddi şəkildə abstrakt da deyildir. Belə ki, real iqtisadiyyat üçün həmişə qiymətlərin artımına reaksiyanın formalaşmasında müəyyən ətalətlilik və konservatizm xarakterikdir. Bundan başqa, məhsul buraxılışının qiymət dəyişikliklərinə reaksiyasının özü tələb reaksiyasına münasibətdə ikinci dərəcəlidir. Ona görə ki, tələb istehsalın artımı üçün daha yüksək amil sayılır. Bütün dəyişənlərin ani dəyişməsinə nəzərdə tutan müqayisəli statika metodu da daxil olmaqla, statik təhlil üçün irəli sürülən mühakimə daha məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Beləliklə, aparılan tədqiqatda hər bir zaman anında daim dəyişən qiymət impulsları mövcud olan iqtisadi sistemə baxılır. Vergitutma şəraitinin sərtləşdirilməsi yalnız inflyasiyanı artırır, bu da öz növbəsində bütün istehsal xarakteristikalarını müəyyən edir. Təhlilin nisbətən sadələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulur ki, inflyasiya tendensiyası avtonom xarakter daşıyır və dövlətin monetar siyasəti ilə şərtləndirilir.

Laffer nöqtələrinin yaranması xüsusiyyətini aydınlaşdırmaq üçün əvvəlcə (13) asılılığında yalnız bir vergi parametrinin dəyişməsinin sadə halına baxaq. Müəyyənlik üçün fərz edək ki, bu əlavə dəyər vergisidir.

(13) asılılığında $k > 1$ halı üçün $\partial V_o / \partial t_d > 0$ şərtini müəyyən edək:

$$\partial V_o / \partial t_d = C_o \cdot Q^{k-1} \cdot \ln Q \cdot (k-1)' \quad (3.22)$$

Alınan asılılığın sağ tərəfinin ilk üç vuruğu müsbət işarəli olduğuna görə $\partial V_o / \partial t_d > 0$ şərtinin ödənilməsi üçün $k' > 0$ olmalıdır. Buradan da aşağıdakı şərti almış oluruq:

$$t_m < \frac{\psi_s [\xi(\varpi - \mu) + \varepsilon - \varpi]}{\psi(1+t_s) [\xi(\varpi - \mu) + \varepsilon - \varpi] - \varphi [\xi(\mu - \pi) + \pi - \varepsilon]} ; \quad (3.23)$$

Anoloci situasiya mənfəət vergisinin dərəcəsi üçün də xarakterikdir. Bu vergi üçün $\partial V_o / \partial t_m > 0$ şərti aşağıdakı halda mümkündür:

$$t_d < \frac{\psi_s [\varepsilon - \varpi + \varphi(\varpi - \pi) - \xi(\mu + \varpi)]}{(\xi\mu - \varepsilon)(\varphi + \psi) + \varphi\pi(1 - \xi) - \xi\psi\varpi} \quad (3.24)$$

Alınan (3.23) və (3.24) bərabərsizliklərindən görüldüyü kimi, sabit qiymət mühitində klassik Laffer effekti yaranmır və müvafiq olaraq Laffer nöqtəsi mövcud olmur.

Lakin inflyasiya şəraitində vergi dərəcələrinin dəyişməsi zamanı vəziyyət kökündən fərqlənir.

(3.23) və (3.24) şərtləri mənfəət vergisi və əlavə dəyər vergisi kimi iki əhəmiyyətli fiskal alətin artırılması zamanı vergi daxilolmaları həcmnin mümkün dəyişmə istiqamətlərini xarakterizə edir. Baxmayaraq ki, vergi dərəcələrinin avtonom təsirinin təhlili situasiyanı aydın şəkildə sadələşdirir, reallıqda isə aktiv fiskal siyasətin təsiri fasiləsiz qiymət artımını sürətləndirir, bu da həm nominal, həm də real vergi daxilolmalarının kəmiyyətini dəyişdirir. Bu hal xüsusi olaraq yüksək inflyasiya şəraitində daha aktualdır.

Qiymət artımının və vergi dərəcələrinin dəyişməsinin (müəyyənlik və aydınlıq üçün əlavə dəyər vergisi üzərində dayanırıq) birgə təsirini müəyyən etmək üçün dV_o differensialının davranışını təhlil etmək zəruridir:

$$\partial V_o = (\partial V_o / \partial Q) dQ + \left(\partial V_o / \partial t_d \right) \cdot dt_d \quad (3.25)$$

(3.25) bərabərliyinin sağ tərəfində mütərizələrin içərisindəki ifadələri (22) düsturundan istifadə etməklə müəyyən edək:

$$\partial V_o / \partial Q = C_o \cdot (k-1) \cdot Q^{k-2} \quad (3.26)$$

$$\partial V_o / \partial t_d = C_o \cdot Q^{k-1} \cdot \ln(k-1) \cdot (\partial k / \partial t_d) \quad (3.27)$$

Eyni zamanda $\chi = \frac{dQ}{Q}$ qiymətlərin artım tempi əmsalını daxil edək və $dt_d = t_d^o - t_d$ olduğunu nəzərə alaq.

(3.26) və (3.27) düsturlarını və qeyd olunan əvəzləmələri nəzərə alsaq, onda $dV_o = 0$ halına uyğun t_d^o stasionar Laffer nöqtəsi üçün aşağıdakı tənliyi almış oluruq:

$$t_d^o = t_d - \frac{\chi(k-1)}{(\partial k / \partial t_d) \cdot \ln(k-1)} \quad (3.28)$$

(3.26) və (3.27) tənliklərindən alınır ki, $\chi > 0$, $\partial k / \partial t_d < 0$ və $\ln(k-1) > 0$ olarsa, $t_d^o < t_d$ olur və t_d^o nöqtəsini Laffer nöqtəsi hesab etmək olar. Bu halda iqtisadi sistem Laffer əyrisinin sol tərəfində yerləşir və vergi daxilolmalarının real həcmi üçün itkilər olmadan dövlət fiskal təzyiqin yüksəldilməsi istiqamətində müəyyən ehtiyata malik olur. Bundan

başqa, (3.7) ifadəsindən alınır ki, Laffer nöqtələrinin kəmiyyəti inflyasiyanın tempindən bilavasitə asılıdır. Bu halı $t_d^o < 1$ məhdudluğunun nəzərə alınması zamanı əldə etmək olar.

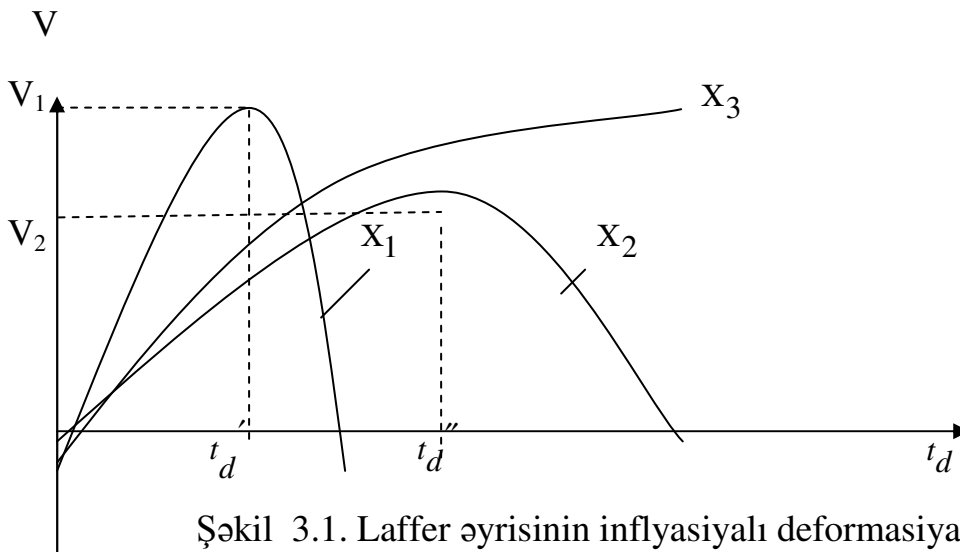
Bu zaman

$$\chi' = \frac{(t_d - 1) \ln(k-1) \cdot (\partial k / \partial t_d)}{k-1} \quad (3.29)$$

Ümumiyyətlə, inflyasiyanın güclənməsi Laffer nöqtələrini onun buraxıla bilən qiymətləri oblastında “kənarlaşdırılması” istiqamətində təsir edir və

$$\frac{\partial t_d^o}{\partial \chi} = - \frac{k-1}{(\partial k / \partial t_d) \ln(k-1)} \quad (3.30)$$

asılılığı Laffer əyrisini “xəttiləşdirir”, $k < 1$ olduqda isə qiymətlərin artımı, əksinə, fiskal əyrinin əyilmə dərəcəsini gücləndirir. Qrafiki olaraq Laffer əyrisinin inflyasiyalı deformasiyası şəkil 3.1-də verilmişdir (ox inflyasiya səviyyəsi artdıqda fiskal əyrinin əyilmə nöqtələrinin istiqamətini göstərir).

Şəkil 3.1. Laffer əyrisinin inflyasiyalı deformasiyası

Beləliklə, yüksək inflyasiyalı trayektoriyada yerləşən iqtisadiyyat üçün Laffer effektləri və Laffer nöqtələri barədə fikirləşmək belə əhəmiyyətsizdir, ona görə ki, onlar heç mövcud də deyildir. Fikrimizcə, bu nəticə iqtisadi sistemin daha vacib funksional xüsusiyyətlərindən birini açıqladığına görə prinsipal olaraq ciddi qəbul edilməlidir. Baxılan $k > 1$ halını səciyyəvi hesab etmək olar. Lakin (3.7) düsturundan alınır ki, belə halda Laffer nöqtələri həmişə verginin faktiki dərəcəsindən sağda yerləşir (Şəkil 3.1). Lakin aydın şəkildə görünür ki, (3.10) deskriptiv modeli Laffer nöqtəsinin verginin faktiki

dərəcəsi sol tərəfə yerini dəyişmə situasiyasını da nəzərdə tutmalıdır (şəkil 3.1). Təhlil göstərir ki, həqiqətən belə situasiya yalnız $k < 1$ olduqda, mümkündür. Belə iqtisadi recimlər anomal hesab olunur, lakin onu tam şəkildə də inkar etmək mümkün deyildir. $k < 1$ olduqda əvvəlki variantda olduğu kimi, Laffer nöqtəsi yalnız $\frac{dk}{dt_d}$ şərti daxilində mövcud olur. Bu halda (3.7) düsturu bir qədər dəqiqləşdirilməlidir:

$$t_d^o = t_d - \frac{\chi^{(k-1)}}{(\partial k / \partial t_d) \cdot \ln(1-k)} \quad (3.31)$$

$$\chi' = \frac{(t_d - 1)(\partial k / \partial t_d) \ln(1-k)}{k-1} \quad (3.32)$$

$$\frac{\partial t_d'}{\partial \chi} = - \frac{k-1}{(\partial k / \partial t_d) \cdot \ln(1-k)} \quad (3.33)$$

Beləliklə, Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsinin sadə alqoritmini alırıq və onu aşağıdakı dörd addımlı prosedura şəklində ifadə edə bilərik.

1. Laffer nöqtəsi yalnız $\partial V_o / \partial t_d < 0$ şərtinin ödənilməsi halda mövcud ola bilər. Bu mənada bütün hesablar $\partial V_o / \partial t_d$ xüsusi törəməsinin işarəsinin müəyyən edilməsindən başlayır. Əgər $\partial V_o / \partial t_d > 0$ olarsa, onda bütün sonrakı hesablamalar dərhal dayandırılır.

2. $k > 1$ olduqda, Laffer nöqtəsi verginin qüvvədə olan real dərəcəsi yüksək olur, $k < 1$ olduqda isə, əksinə, Laffer nöqtəsi verginin faktiki dərəcəsi aşağı olur. Bu səbəbdən də hesablamaların növbəti addımı k kəmiyyətinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bir sıra hallarda yalnız Laffer nöqtələrinin yerləşməsi barədə keyfiyyət təsvirləri kifayət edərsə, bu zaman k kəmiyyətinin qiyməti hesablanmalı və sonrakı hesablamaları aparmaq lazım deyildir.

3. $k > 1$ halı üçün Laffer nöqtələrinin kəmiyyəti birbaşa (3.7) düsturundan, $k < 1$ halı üçün isə (3.10) düsturundan alınır. Təhlil göstərir ki, (3.7) düsturu mahiyyətinə görə universaldır və loqarifm altında olan ifadənin işarəsi nəzərə alınmaqla hər iki hal üçün düzgün nəticə alınır.

4. Laffer nöqtəsi aprior məhdudiyyətləri də təmin etməlidir. Bu o deməkdir ki, Laffer nöqtələrinin əhəmiyyətliyi yalnız $t_d^o < 1$ olduqda, $k > 1$ halı üçün və $t_d^1 > 0$ olduqda $k < 1$ halı üçün müəyyən edilir. Qeyd olunan məhdudiyyət şərtlərinin pozulması zamanı

Laffer nöqtəsi buraxıla bilən qiymətlər oblastının hüdudlarından kənara çıxır və faktiki olaraq bu da o deməkdir ki, Laffer nöqtələri mövcud deyildir.

$\partial k / \partial t_d$ ifadəsinin hesablanması üçün köməkçi düstur (11) asılılıqdan alınır və aşağıdakı şəkildədir:

$$\frac{\partial k}{\partial t_d} = \frac{[\varepsilon - k + \xi(k - \mu)](1 - t_m)}{\psi(t_s - t_m - t_s t_m) + (1 - \xi)(t_d + t_m - t_d t_m) - \varphi \cdot t_m} \quad (3.34)$$

Qeyd etmək lazımdır ki, Laffer effektlərinin əks etdirilməsi nöqtəyi nəzərindən qurulmuş (10) modelinin nə qədər məzmunlu, dolğun olduğu üzərində geniş dayanaq. Belə ki, (3.7) düsturu modifikasiya olunmuş ikinci növ avtonom Laffer nöqtələrinin hesablanmasına imkan verir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, (3.7) modelində birinci növ Laffer nöqtələrinə, ümumiyyətlə, toxunulmur və bu fiskal effekt analitik sxemin əhatə dairəsindən kənarda qalır. Modifikasiya olunmuş Laffer nöqtələri təhlilə inflyasiya təşkilçilərinin daxil edilməsini tələb edir. Ona görə də inflyasiya amili nəzərə alınmadan ənənəvi Laffer nöqtələri yaranmır. Bu mənada (3.32) modeli ənənəvi optimallaşdırma təhlil sxemlərinin cüzi sadələşdirilmiş variantı kimi çıxış edir. Sinxron Laffer nöqtələrinə münasibətdə isə (3.31) modeli klassik nəticənin əldə olunmasına imkan verir. Məsələn, əlavə dəyər vergisinin və mənfəət vergisinin dərəcələrinin dəyişməsi situasiyası yaranarsa, (3.33) ifadəsindən avtomatik olaraq bir cüt Laffer nöqtələri (t_m^{**} ; t_d^{**}) alınır ki, bu nöqtələr də (3.31) və (3.32) bərabərsizliklərinin ciddi bərabərliyə çevrilməsi nəticəsində yaranır. Bu zaman alınan nöqtələrin Laffer nöqtələri olduğunu əvvəlcədən bilmək olur, belə ki, həmin nöqtələrdən kənara çıxdıqda $\partial V / \partial t_m$ və $\partial V / \partial t_d$ törəmələrinin işarələri müsbətdən mənfiyə doğru dəyişilir. Bu zaman sinxron Laffer nöqtələrinin mövcudluğu qeyd-şərtsiz olur, yəni qiymət dəyişikliyinə xüsusi araşdırılmasını tələb etmir. Başqa sözlə desək, (3.34) və (3.10) düsturları ilə müəyyən edilən Laffer nöqtələri qiymət qeyri-sabitliyi tələb etdiyi üçün dinamik hesab edilə bilər, bu zaman (t_m^{**} ; t_d^{**}) sinxron nöqtələri isə hətta sabit qiymətlər şəraitində də yarandığına görə statik hesab oluna bilər.

Beləliklə, qurulmuş (10) modeli kifayət qədər tam şəkildə Laffer effektlərini özündə cəmləyir və ümumi halda vergi nəzəriyyəsinin optimallaşdırma modellərindən heç də geri qalmır.

Elastiklik göstəriciləri artım templərinin nisbəti kimi təyin olunur. Belə ki, məsələn ε üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$\varepsilon = \frac{(I-1)}{(J-1)}, \quad (3.35)$$

burada I – cari qiymətlərlə istehsal həcmnin artım indeksi, J – qiymətlərin artım tempidir (bu göstərici kimi istehlak qiymətlərinin toplu indeksi götürülmüşdür).

Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsinin təklif olunan alqoritminə müvafiq olaraq əvvəlcə fiskal daxilolmaların vergi dərəcələrinin dəyişməsinə reaksiyasını qiymətləndirək. Araşdırmanın əlavə dəyər vergisi üzərində davam etdirək. (10) düsturuna uyğun olaraq $k > 1$ situasiyası üçün aşağıdakı düsturla təhlil apararaq:

$$\frac{\partial V_0}{\partial t_a} = V_0 \cdot \left(\frac{\partial k}{\partial t_a} \right) \cdot \ln(k-1) \quad (3.36)$$

Təəssüf ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının makroiqtisadi göstəriciləri yuxarıda qeyd olunan hesablama sxemində təklif olunan imkanlardan tam şəkildə istifadə etməyə imkan vermir. Bu da əsasən ayrı-ayrı illər üzrə respublika iqtisadiyyatının makroiqtisadi göstəricilərində kəskin sıçrayışların müşahidə edilməsi ilə bağlıdır. Ona görə də 1996-2003-cü illər üzrə respublika iqtisadiyyatının iqtisadi parametrlərin orta qiymətlərindən istifadə edilməklə konkret hesablamalar aparılmışdır.

Cədvəl məlumatlarından göyündüyü kimi, hər iki ssenari üzrə aparılmış hesablamalar nəticəsində k əmsalının qiyməti 2-yə yaxın olmaqla bir-birindən fərqlənməmişdir. Birinci halda onun kəmiyyəti 1,96, ikinci halda isə 1,94 olmuşdur. Bu o deməkdir ki, mövcud olan inflyasiyanın hər bir faizi real fiskal daxilolmaların həcmnin uyğun olaraq 1,96 və 1,94 faiz artımına gətirib çıxarmışdır. Göründüyü kimi, vergi dərəcələrinin variasiyası fiskal-qiymət mühitinin kardinal dəyişilməsinə gətirib çıxarmamışdır. Beləliklə, belə nəticəyə gəlirik ki, istehsal xərclərinin mövcud olan strukturu və istehsalın qiymət dəyişikliklərinə olan reaksiyası zamanı dövlət büdcəsinin daxilolmaları qiymətlərin artımını üstələdiyinə görə baxılan dövr ərzində hiss olunmayacaq dərəcədə səviyyəsi aşağı olan inflyasiya respublika büdcəsi üçün səmərəli

olmuşdur. Bu şəraitdə hər iki ssenari üzrə $\frac{\partial k}{\partial t_d}$ effekti müsbət işarəli (1,98 və 2,06), $\ln(k-1)$ ifadəsi mənfi işarəli (-0,038 və -0,061) olmuş və uyğun olaraq $\frac{\partial V_0}{\partial t_d} < 0$ şərti alınmışdır.

Beləliklə, aparılan təhlil nəticəsində məlum olur ki, baxılan dövr üçün mövcud olan şəraitdə Laffer nöqtələri mövcud olmuşdur. $k > 1$ olduğuna görə əlavə dəyər vergisi üçün Laffer nöqtəsini (3.35) düsturunun köməyi ilə təyin edə bilərik: birinci ssenari üzrə $t_d' = 22,6$, ikinci ssenari üzrə isə $t_d' = 19,9\%$. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, 1996-2009-cu illərdə orta illik inflyasiya səviyyəsinin 2-5% olduğu şəraitdə t_d' əyilmə nöqtəsi fiskal maksimum nöqtəsidir. Qeyd olunanlardan aşağıdakı nəticəni almış oluruq: təhlil olunan dövr ərzində respublika iqtisadiyyatı fiskal əyrinin artan hissəsində yerləşmiş və vergilərin dərəcələrində kəskin kəmiyyət dəyişikliyinə aparılması vergi sisteminin digər trayektoriya üzrə inkişafına səbəb olmamışdır. Bu da onu göstərir ki, mövcud olan monetar-qiyəmət mühitini və iqtisadi şəraiti, yəni aparılan iqtisadi siyasəti kəskin dəyişməyə heç bir zərurət yoxdur.

Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsinin təklif olunan alqoritminin praktiki tətbiqi ilə bağlı bir sıra metodoloji aspektləri geniş şəkildə nəzərdən keçirək.

İlk növbədə hesablama metodunun informasiya təminatının xüsusiyyətlərinə toxunaq. Birincisi, xərc göstəricilərinin strukturunun və elastikliyinə nisbi qiymətlərini hesablamaq üçün sahələrarası balans hesabatlarının üçüncü kvadrantının vergi ödənişlərindən təmizlənmiş göstəriciləri tələb olunur. İkincisi, inflyasiya tempi barədə məlumatlar əldə olunmalıdır. Bu məqsədlə də hesablamada istifadə edilmək üçün deflyator göstəricisi müəyyən edilməlidir. Qeyd olunan məsələ çox vacibdir, belə ki, qeyri-dəqiq deflyatorlar göstəricilərin, qiymətlərin və eləcə də bütün prosesin əsil mahiyyətinin təhrif edilməsinə gətirib çıxara bilər.

İlkin informasiyalar hazırlanarkən göstəricilərin uyğunluğuna diqqət yetirilməlidir. Məsələn, hesablama sxeminin bütün göstəriciləri orta aylıq, orta rüblük, yaxud orta illik verilənlər bazası əsasında qiymətləndirilməlidir. Elastiklik və inflyasiya tempi göstəricilərinin hesablanması zamanı onların eyni bir dövrə aid olduğuna xüsusi diqqət

yetirilməlidir. Fikrimizcə, daha representativ və vaxt müddətinə görə dayanıqlı olan illik hesabat məlumatlarına üstünlük verilməlidir.

Elastiklik göstəricilərinin hesablanması metodlarına münasibətdə iki yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşma istehsal xərclərinin və qiymətlərin artım templəri arasındakı ekonometrik asılılıqların qurulmasına əsaslanır. Bu cür yanaşma kifayət qədər uzun dinamik sıraların qurulmasını nəzərdə tutur və reqressiya asılılıqlarının zəruri statistik parametrləri olduqda yaxşı nəticələr verir. Lakin bir sıra hallarda retrospektiv sıralar kifayət etməyə bilər (bu hal keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün xarakterikdir) və müxtəlif dövrləri əhatə edən göstəricilərdə kəskin sıçrayışlar ola bilər. Bu halda diskret formada müvafiq artım templərinin nisbəti şəklində hesablanması nəzərdə tutulan elastikliyin qiymətləndirilməsinin ikinci yanaşmasından istifadə edilməlidir. Hesablamalarda bu yanaşmadan da istifadə olunmuşdur. Belə “interval” üsul nisbətən kobud olsa da, praktiki hesablamalarda əsasən onun köməyi ilə hesablanan qiymətlərin mümkün orta kəmiyyətləri götürülür.

İndi isə təklif olunan metodun bir sıra əlavə nəzəri aspektlərini təhlil edək. Avtonom Laffer nöqtələri (3.34) şərtindən alınır və yalnız bir vergi növünün dəyişməsinə nəzərdə tutur. Lakin praktikada bir neçə verginin eyni vaxtda dəyişməsi situasiyası mümkün ola bilər. Onda, məsələn, əlavə dəyər vergisi və mənfəət vergisi üçün Laffer nöqtələrinin müəyyən edilməsi şərti aşağıdakı şəkllə düşəcəkdir:

$$t_d'' = t_d - \frac{x \cdot V_0(k-1) + (\partial V_0 / \partial t_m)(t_m'' - t_m)}{\partial V_0 / \partial t_d} \quad (3.37)$$

Bu halda t_d'' Laffer nöqtələri t_m mənfəət vergisinin dərəcəsiindən asılıdır və şərti Laffer nöqtələri adlandırılı bilər. Belə Laffer nöqtələri yalnız tədqiqatın əvvəlində seçdiyimiz deskriptiv təhlil modeli əsasında aparılan araşdırma zamanı yaranır. Umumiyyətlə, seçilmiş təhlil metodologiyası ənənəvi statik optimallaşdırma modellərindən fərqli olaraq deskriptiv-kvazidinamik model kimi xarakterizə oluna bilər. Yuxarıda göstəriləyi kimi, deskriptiv-kvazidinamik ideologiyanın imkanları daha genişdir. Xüsusilə də onun tətbiqi nəticəsində (1) tipli şərti Laffer nöqtələri alınır. Bununla yanaşı, fikrimizcə, makrosəviyyədə fiskal tənzimləmə siyasətinin işlənməsi zamanı ilk növbədə şərti Laffer nöqtələri böyük praktiki əhəmiyyətə malik ola bilər. Bundan başqa,

(3.35) tipli hesablanma sxemi makroproqnozlaşdırma sahəsində və dövlətin fiskal və monetar strategiyalarının razılaşdırılması üzrə variant hesablamalarının aparılması istiqamətində maraqlı imkanlar açır.

Avtonom və şərti Laffer nöqtələri arasındakı asılılıq (3.7) və (1) düsturlarından alınır və aşağıdakı kimidir:

$$t_d'' = t_d' - E(t_m'' - t_m), \quad (3.38)$$

burada $E = dt_d / dt_m$ - fiskal daxilolmaların kəmiyyətinin sabitliyi şəraitində mənfəət vergisinin əlavə dəyər vergisi ilə əvəz olunmasının son normasıdır. Beləliklə, (3.36) düsturunun sağ tərəfində ikinci komponent adi avtonom Laffer nöqtəsinə münasibətdə şərti Laffer nöqtələrinə düzəlişi əks etdirir.

İndi isə alınan (3.38) fiskal asılılığının əvvəlcədən qəbul olunan bir sıra aprior şərtlərə uyğunluğu nöqtəyi-nəzərindən təhlilini aparaq. Belə ki, Lafferin klassik əyrisi ciddi sərhəd şərtlərinin mövcudluğu kimi xüsusiyyətə malikdir, yəni $V(0)=0$, $V(1)=0$. Bununla bağlı iki qarşılıqlı əlaqəli sual meydana çıxır. Birincisi, (3.38) fiskal əyrisi aprior sərhəd şərtlərinə «riayət edirmi» və son nəticədə həmin əyri nə dərəcədə klassik fiskal təhlil metodologiyasına uyğun gəlir? İkincisi, Laffer əyrisinin hər iki tərəfində bu cür ciddi təhkim olunma nə dərəcədə realdır və yerinə yetirilir?

(3.38) düsturuna uyğun olaraq bütün vergi parametrlərinin sıfıra və vahidə yaxınlaşması halı üçün aşağıdakı ifadələri alırıq:

$$\lim_{t_m, t_d, t_s \rightarrow 0} (V) = \lim_{t_s \rightarrow 0} \left[\lim_{t_m, t_d \rightarrow t_s} (V) \right] = C_0 \cdot Q^{\frac{[2(\varepsilon - \xi\mu) - \varphi\pi]}{[2(1-\xi) - \varphi]}} \quad (3.39)$$

$$\lim_{t_m, t_d, t_s \rightarrow 1} (V) = C_0 \cdot Q^{\frac{(\varepsilon - \xi\mu - \varphi\pi - \psi\pi)}{(1-\xi - \psi - \varphi)}} \quad (3.40)$$

Beləliklə, (3.37) deskriptiv modeli üçün heç bir aprior sərhəd şərti yerinə yetirilmir ki, bu da onun ciddi çatışmazlıqlarından biri hesab edilə bilər. Belə ki, (3.38) düsturu fiskal polyuslarda vergi daxilolmalarının sıfır olmayan kəmiyyətini generasiya etdiyinə görə, fikrimizcə, hesablanma prosedurasının özü yalnız o vaxt yaxşı nəticələr verə bilər ki, fiskal parametrlər argument şkalasının ortasına yaxın hissəsində yerləşmiş olsunlar. Parametrlərin sərhəd qiymətlərinə yaxınlaşması zamanı bu metod yüksək xəta verə bilər.

(3.39) və (3.40) düsturlarına müvafiq olaraq Laffer əyrisinin görünüşü müxtəlif formalarda ola bilər və

$$\frac{2(\varepsilon - \rho\mu) - v\pi}{2(1 - \rho) - v} > \frac{\varepsilon - \rho\mu - \omega\bar{\omega} - v\pi}{1 - \rho - \omega - v} \quad (3.41)$$

şərtinin yerinə yetirilib-yetirilməməsindən asılı olaraq fiskal əyrinin hansı tərəfinin yuxarı olmasını göstərir. Beləliklə, (3.35) və (3.6) düsturlarına müvafiq olaraq Laffer əyrisinin assimetrik olduğu qənaətinə gəlirik.

İkinci məsələ barədə. Aparılan təhlildən aydın olur ki, Laffer sərhəd şərtləri tamamilə qeyri-təbii (qeyri-normal) sayılır və yalnız hər hansı hipotetik abstraksiyanı özündə əks etdirir. Məsələn, bütün vergi dərəcələrinin sıfıra bərabərliyi dövlətin ayrılmaz atributu olan vergi sisteminin və nəticə etibarilə dövlətin özünün mövcud olmadığını bildirir. R. Barrın düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, ümumi siyasət olmadan iqtisadi siyasət, dövlət olmadan isə, ümumiyyətlə, siyasət mövcud olmur. Bu halda vergi daxilolmalarının cəminin formal olaraq sıfıra bərabər olmasına baxmayaraq, onun mövcudluğu mütləq real deyildir və belə sistemin fəaliyyət qanunuyğunluqları barədə nəşə demək mümkün deyildir.

Bütün vergi dərəcələrinin son həddə qədər artırılmasına uyğun gələn digər müstəsna hal da praktiki olaraq mümkün deyildir. Hətta belə hal mümkün olduqda belə «... istehsal tam şəkildə dayanacaqdır, dövlət isə vergilər kimi heç nə əldə etməyəcəkdir» mülahizəsi də müəyyən qədər şübhə doğurur. Belə ki, mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyata malik olan köhnə sosialist ölkələri buna oxşar şəkildə praktikanı həyata keçirmiş və buna baxmayaraq həmin ölkələrdə istehsal sektoru bu və ya digər dərəcədə inkişaf etmişdir. Bunun nəticəsində də dövlət müntəzəm şəkildə vergiləri yığmış və öz budcəsini doldurmuşdur.

Qeyd olunanlardan alınır ki, Laffer effektlərinin tədqiqi bütün [0; 1] vergi şkalasında deyil, daha dar, qısaltılmış intervalda aparılmalıdır; şkalanın başlanğıc və son hissələrində iqtisadi sistemin bütün xüsusiyyətləri qeyri-müəyyən və dağınıq şəkildə olur. Bu isə öz növbəsində o deməkdir ki, verilən aprior sərhəd şərtlərinin pozulması təklif olunan (3.36) modelində ciddi nöqsanların olmasına sübut kimi xidmət edə bilməz.

Qeyd edək ki, hətta məsələnin optimallaşdırma modeli çərçivəsində qoyuluşu zamanı belə Laffer əyrisinin qanunuyğun sərhəd xüsusiyyətlərinin pozulması müşahidə olunur.

Təklif olunan metodologiyanın potensial istifadəçiləri Vergilər Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və Milli Bank ola bilər. Vergi dərəcələrinin son buraxıla bilən kəmiyyətini inflyasiya tempi, məhsul və xidmətlərin buraxılışı və istehsal məsrəfləri göstəricilərinin məcmusu ilə operativ şəkildə müəyyən nisbətini gözlənilməsi hazırda dövlətin obyektiv səbəblərdən bir-birindən müəyyən qədər «təcrid olunmuş» fiskal və monetar siyasətinin makroiqtisadi sintezinin əldə olunmasına imkan verəcəkdir.

NƏTİCƏ

Respublikamızda həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasət, regionların inkişafı, yeni iş yerlərinin açılması sahəsində görülən tədbirlər, ölkənin dinamik inkişafını daha da sürətləndirmiş, bu da öz növbəsində müəssisələrin maliyyə imkanlarının genişlənməsinə, investisiya qoyuluşlarının artmasına gətirib çıxarmışdır.

Vergi Məcəlləsinə əlavə və dəyişikliklərə əsasən bir sıra vergi növləri üzrə (mənfəət vergisi və fiziki şəxslərin gəlir vergisi) güzəşt və azadalmalar məhdudlaşdırılmışdır ki, onlardan biri sürətləndirilmiş amortizasiyanın tətbiqinin aradan qaldırılmasıdır.

Ümumiyyətlə, ölkədə əlverişli vergi mühitinin yaradılması və sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılması, ilk növbədə, vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Hesab edirəm ki, çevik iqtisadi siyasət, o cümlədən vergi siyasətinin aparılması, qanunvericiliyin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə, habelə beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması, il ərzində vergi qanunvericiliyinin tətbiqində qarşıya çıxan mübahisəli məsələlərin qanunvericilikdə birmənalı şəkildə əks etdirilməsi baxımından bu tədbirin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Odur ki, gələcəkdə də vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsinə davam etdiriləcəkdir. Bu tədbirlər əsasən Respublikada aparılan vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsini, vergi inzibatçılığının müasirləşdirilməsini, vergi nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması, vergidən yayınma hallarının aradan qaldırılması və digər istiqamətləri əhatə edəcəkdir.

Müəssir şəraitdə inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələr vergi siyasətini aşağıdakı mühüm məqsədlərə nail olmaq üçün həyata keçirirlər:

-təsərrüfat fəaliyyətinin stimullaşdırılması və ya məhdudlaşdırılması yolu ilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsində və həmçinin ictimai təkrar istehsalda dövlətin iştirakı;

-müvafiq hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının üzərinə qoyulmuş funksiyaları icra edə bilmək, iqtisadi və sosial siyasəti həyata keçirmək üçün kifayət edəcək həcmdə maliyyə ehtiyatları ilə təmin etmək;

-gəlirlərin tənzimlənməsi üzrə dövlət siyasətini təmin etmək.

Azərbaycan Respublikasında vergi sisteminin təkmilləşdirilməsinin strateji istiqamətləri həyata keçirildikdən sonra beynəlxalq standartlara tam cavab verən və ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafı tələblərinə uyğun müasir vergi sistemi daha da çevik və təkmil olacaqdır. Həyata keçiriləcək islahatlar nəticəsində aşağıdakılara nail olunacaq:

- Vergi qanunvericiliyinin vahid hüquqi bazası yaradılacaq;
- Vergi yığımı prosesi sadələşəcək;
- Vergitutmanın daha sivil üsullarla aparılmasına nail olunacaq;
- Vergiödəmə mədəniyyəti formalaşdırılacaq;
- Ölkədə könüllü əmələtmə dərəcəsi artırılacaq;
- Optimal resurslarla könüllü əmələtmədən kənar qalan vergi ödəyicilərlə səmərəli

nəzarət və məcburi alınma işləri təşkil ediləcək;

- Azərbaycan Respublikasında ümumi bəyannamə sisteminə keçid təmin olunacaq;

- İxtisaslaşmış vergi məhkəmələri yaradılacaq;
- Vergi bəyannamələrinin avtomatik işlənməsi sistemi təsis ediləcək;
- Büdcə gəlirlərinin proqnozlaşdırılması üçün daha real informativ baza

formalaşdırılacaqdır.

Beləliklə, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasına və orta müddətli maliyyə proqramına uyğun olaraq iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsini və nəzərdə tutulan fiskal siyasətin effektiv həyata keçirilməsini təmin etmək üçün aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- ümumi daxili məhsulun strukturuna və sahə quruluşuna uyğun büdcə gəlirlərinin artımını təmin etmək;

- vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması modelini hazırlamaq və bu prosesi keyfiyyətli həyata keçirmək üçün real informativ-məlumat sistemini təsis etmək;

- potensial gəlirlərin büdcəyə daxilolma əmsalının əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsinə nail olmaq;
- dövlətin xəzinədarlığı vasitəsilə büdcə təşkilatları xərclərinin idarə edilməsi potensialını artırmaq, büdcə vəsaitlərinin təyinatı üzrə düzgün xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini daha da gücləndirmək;
- qeyri-neft sektorunda büdcə gəlirlərinin yığım əmsalının üstün artımına nail olmaq;
- vergi ödəyicilərinin fəaliyyətini təşviq etmək üçün həyata keçirilən stimullaşdırıcı tədbirləri davam etdirmək;
- dövlət büdcəsi xərclərinin investisiya yönümlüyünə üstünlük vermək;
- investisiya qoyuluşunun strukturunu və kreditlərin verilməsi mexanizmini daim təkmilləşdirməklə sahibkarlığı regionlar üzrə inkişaf etdirmək;
- dövlət vəsaitindən səmərəli istifadəni, büdcə xərclərinin strukturunun təkmilləşdirilməsini və xərclərin şəffaflığının artırılmasını təmin edən qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasını davam etdirmək;
- kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün hazırlanmış proqramların maliyyələşdirilməsində büdcənin rolunu və bu istiqamətə vəsait qoyuluşunu artırmaq;
- büdcə vəsaitlərinin məqsədyönlü və səmərəli istifadə olunmasını təmin etmək məqsədilə xəzinə nəzarətini daha da gücləndirmək, büdcə təşkilatlarında borclanma prosesini çevik idarə etmək;
- fiskal siyasətin alətlərindən səmərəli istifadə etmək və dövlət satınalmaları zamanı büdcə xərcləri multiplikatorunu nəzərə almaq;
- dövlət büdcəsi kəsirinin tədricən azaldılması siyasətini davam etdirmək və bu kəsiri iqtisadiyyatın stimullaşdırılması həddində saxlamaq;
- büdcə kəsirini inflyasiya yaratmayan mənbələr hesabına maliyyələşdirmək;
- dövlətin qısamüddətli istiqraz vərəqələri bazarını daha da inkişaf etdirmək, dövlətin qiymətli kağızlar bazarında investorların iştirakını genişləndirmək və qiymətli kağızlara olan tələbatı artırmaqla normal rəqabət prinsipləri əsasında faiz dərəcələrinin aşağı düşməsinə şərait yaratmaq.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2016
2. Azərbaycan Respublikasının büdcə zərfi. Bakı, 2014
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2014
4. «Azərbaycan Respublikasında vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi Dövlət Proqramı» (2005-2007-ci illər)
5. Azərbaycan Respublikasında vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi üzrə Tədbirlər Planı (2008 - 2012-ci illər)
6. Avropa İttifaqı və Azərbaycan arasındakı qonşuluq siyasəti çərçivəsində qəbul olunmuş fəaliyyət Planı
7. Avropa Şurasının 1999/49, 2005/92/EC nömrəli Direktivi
8. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin statistik məcmuəsi. Bakı, 2009
9. «Vergilər» qəzeti, 2002-2011-ci illər
10. Bağırov D.A. Vergi nəzarəti. Bakı, 2006
11. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. Büdcə sistemi. Bakı, 2003
12. Məmmədov S.M. Maliyyə. Dərslük. Bakı, 1997
13. Həsənli M.X. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin vergi sistemlərinin formalaşdırılması, B., 1995, 96 s.
14. Həsənli M.X. Vergilər, B., 1998, 416 s.
15. Kəlbəyev Y.A. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. Bakı, Elm, 2005
16. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Rzayev Z.H., Kəlbəyev Y. A. Vergilər və vergitutma. Bakı, 2006

- 17.Rzayev Z.H.. Vergi menecmenti. Dərslir. Bakı, 2007
- 18.Vergi, sahibkarlıq və gömrük haqqında qanunlar, normativ-hüquqi aktlar toplusu, I cild. B., 1999, 596 s.
- 19.Vəliyev D.Ə., Balakişiyeva Y.N., Rəfibəyli İ.R., İmanov E.E., Qarabalov E.M. Vergi hüququ, B.,2003, 484 s.
- 20.Балацкий Е.В. Лафферовы эффекты и финансовые критерии экономической деятельности // Мировая экономика и международные отношения, 1997, №11
- 21.Балацкий Е.В.«Эффективность фискальной политики государства», Проблемы прогнозирования, ИНП РАН, 2000, № 5, с.32Заяц Н.Е. Теория налогов. Минск. 2002
- 22.Мусаев А.Ф., Садыгов М.М., Магеррамов Р.Б., Салаев Р.А. Налоги и налогообложение в Азербайджане. Баку. Элм, 2005
- 23.Соколов А.А. Теория налогов. Москва, 2003
- 24.Экономика налоговой политики. Под ред. М.П.Девере. Москва, Филинь, 2002, 328 с.
- 25.Садыгов М.М., Зейналов В.З., Садыгова Г.М. Рыночная экономика: финансы и налоги. Баку, 2001

Xülasə

Yusifova Ulduz Zülal qızı

“Vergi ödənişlərinin optimallaşdırılması istiqamətləri”

Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin formalaşması istiqamətləri müəyyən edilmiş, dinamik inkişafı təhlil edilmişdir. Vergi islahatlarının həyata keçirilməsində, vergi mexanizmlərinin səmərəliliyinin yüksəkdilməsi tədbirlərinin hazırlanmasında, vergi ödənişlərinin optimallaşdırılması istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində, büdcə gəlirlərinin artırılmasında, mütərəqqi vergi sisteminin formalaşmasında tədqiqatın praktiki əhəmiyyətindən elmi mənbə kimi istifadə edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının müasir büdcə-vergi sistemi qiymətləndirilmiş və elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər verilmişdir.

НАПРАВЛЕНИЯ ОПТИМИЗАЦИИ НАЛОГОВ ПЛАТЕЖЕЙ

Юсифова Улдуз Зюлал кызы

Аннотация

Определены направления формирования налоговой системы Азербайджанской республики, проанализировано ее динамическое развитие. В качестве научной базы было использовано практическое значение исследования в осуществлении налоговых реформ, разработке мер по повышению эффективности налоговых механизмов, определении направлений оптимизации налоговых платежей, повышении бюджетных доходов, формировании прогрессивной налоговой системы. Была дана оценка современной бюджетно-налоговой системе Азербайджанской республики и предоставлены научно обоснованные предложения

Yusifova Ulduz Zulal kizi

"Directions of the Optimization of Tax Payments"

Directions of the formation of tax system of the Republic of Azerbaijan have been determined and the dynamic development has been analyzed. The practical importance of the research work in the realization of tax reforms, in the preparation of measures to increase the efficiency of tax mechanisms, in determining the directions of optimization of tax payments, in increasing budget revenues and in the formation of progressive tax system have been used as a scientific source. Modern budget- tax system of the Republic of Azerbaijan has been evaluated and scientifically proved proposals have been made.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Magistratura Mərkəzinin magistrantı
Yusifova Ulduz Zəlal qız tərfindən “Vergi üdənilərinin
optimallaşdırılması istiqamətləri” müvzusunda yerini yetirilmiş dissertasiya
işinin

REFERATI

Müvzunun aktualı. Əmummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında
müştəqil Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən xarici və daxili
siyasətin, nail olunan dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamı olaraq ulu
ündərimizin müəyyən etdiyi inkişaf strategiyasının Azərbaycan
Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən böyük
məharətlə həyata keçirilməsi respublikamızda yeni inkişaf modelinin
formalaşmasına və onun dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına, neft və qeyri-
neft sektorunun dinamik inkişafına, əhalinin rifah halının yaxşılaşmasına,
iqtisadiyyatın tarazlı və proporsional tərəqqisində imkan vermişdir.

Xarici siyasətinin prioritetlərindən biri milli bazarın dünya bazarı ilə, milli
iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatı ilə intensiv inteqrasiyasının dəzgəcn
təşkilidir. Bu məqsədlə Azərbaycan hökuməti bir zox dünya dövlətləri ilə
iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələri yaratmaqdadır.

Milli iqtisadi inkişaf strategiyasında mühəcn rol oynayan vergi xidməti
orqanlarımızda son illər vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, vergitutma
bazasının genişləndirilməsi, vergi xidmətinin məsair Avropa standartlarına
uyğunlaşdırılması sahəsində əhəmiyyətli işlər gürəlməcn, vergi
qanunvericiliyi və vergi inzibatzönlərinin məsair tələblər baxımından
qurulmasında bir sıra məvəffəqiyyətli işlər nail olunmuşdur.

Bu tədbirlərin davamı olaraq, Avropa Əttifaqı ilə Azərbaycan arasındakı
Qonuluq Siyasəti zərziyəsində qəbul olunmuş fəaliyyət planına əsasən
bir zox sahələrdə, o cəmlədən vergi sahəsində, qanunvericiliyin və
inzibatzönlərin beynəlxalq standartlarına uyğun təkmilləşdirilməsi tələb
olunur.

Bu strateji prioritetlər və ölkənin maliyyə imkanlarımızın sğrətli artması
vergi qanunvericiliyinin və inzibatzönlərinin beynəlxalq standartlara
uyğunlaşma proseslərinin daha sğrətli aparılmasına tələblər və cəni
zamanda imkanlar yaradır.

Vergi qanunvericiliyinin və inzibatzönlərinin beynəlxalq standartlara
uyğunlaşma istiqamətlerini müəyyən etmək məqsədlə, dünyada, xğsusən
Avropa Əttifaqının və digər ölkələrin vergi siyasəti gzer təcrəbəsi
dərindən təhlil edilməli, bunun əsasnda vergi dərcələri
optimallaşdırılmalıdır, bununla yanaşı Azərbaycanın xğsusiyyətləri d
nəzər alınmalıdır.

Məhz yuxarıda qeyd olunanların araşdırılması və by istiqamətdə
təkliflərin verilməsi təqdim edilən dissertasiya işinin aktualı olduğunu təşkil
edir.

Problemin üyrənilməsi səviyyəsi. Vergi sistemi, vergi sistemində vergi üdənilmələrinin optimal səviyyəsinin məğyyən edilməsi hazırda ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi islahatların ən mərkəzidir. Həl islahatların ilk illərində maksimal vergi dərəcəsi tətbiq edilmə, vergi sisteminin daha səmərəli olması üçün onun optimal səviyyəsinin tapılması istiqamətində siyasət həyata keçirilir.

Vergi sisteminin, vergi üdənilmələrinin, bu üdənilmələrin optimal səviyyəsinin məğyyən edilməsinin nəzəri və tətbiqi məsələləri Azərbaycanın alimlərində M.Həsənlinin, S.Məmmədovun, D.Bağrovun, M.Sadıqovun, Y.Kəlbəyevin, L.Əhmədovun, A.Kərimovun, Ə.Rzayevin, R.Məhərrəmovun, Z.Rzayevin və başqaların əsərlərində geniş ərh edilmişdir.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri. Magistr dissertasiya işinin məqsədi Azərbaycanın məsəir vergi sisteminin məqsəd və vəzifələrinin, xəsusiyətlərinin vergi üdənilmələri sisteminin beynəlxalq tətbiqəsinin üyrənilməsində, vergi üdənilmələri sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində, vergi üdənilmələri sisteminin optimallaşdırılması istiqamətlərinin və onun tətbiqədirilməsi yollarının məğyyən edilməsində ibarət olmuşdur.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- vergilərin və vergi üdənilmələri sisteminin əsas xəsusiyətlərinin məğyyən edilməsi;
- vergi üdənilmələri sisteminin beynəlxalq tətbiqəsinin üyrənilməsi;
- Azərbaycanın məsəir vergi sisteminin təhlil edilməsi;
- vergi üdənilmələrinin səmərəliliyinin məğyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi;
- vergi dərəcələrinin optimal səviyyəsinin məğyyən edilməsi.

Tədqiqat işinin predmeti və obyekt. Tədqiqat işinin predmetini Azərbaycanın vergi üdənilmələri sistemi, obyektini isə vergi infrastrukturunun fəaliyyətinin güstəriciləri və Azərbaycanın Milli iqtisadiyyatının inkişafında vergilərin optimal rolunun məğyyən edilməsi təkil etmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazası kimi Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin Nazirliyinin statistik məlumatları, Azərbaycan Respublikası statistika komitəsinin illik hesabatları təkil etmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsasları klassiklərin, Azərbaycanın və xarici ölkələrin alimlərinin vergilər, vergitutma, vergi siyasəti və vergi sistemi haqqında elmi əsərləri, Azərbaycan Respublikasının qanunları və normativ aktları, vergi üdənilmələri sisteminin əsas istiqamətlərinin məğyyən edən Hükumətin qərarları və Vergilər Nazirliyinin normativ-həquqi aktları təkil edir.

Tədqiqat işinin **elmi yeniliyini** aşağıdakılar təkil edir:

- vergilər və vergi üdənilmələri sistemi kompleks şəkildə üyrənilmişdir;
- vergi üdənilmələri sisteminin beynəlxalq tətbiqəsi üyrənilmişdir;
- Azərbaycanda vergi üdənilmələrinin məsəir vəziyyəti təhlil edilmişdir;
- vergi sisteminin optimal strukturunun qurulmasında vergilərin nisbəti məğyyən edilmişdir;

- mənfi vergisinin və əlavə dəyər vergisinin optimal dərəcəsi müəyyən edilmişdir;
- Laffer effektləri müəyyən edilmiş və onun təbii istiqamətləri göstərilmişdir.

Dissertasiyanın praktiki əhəmiyyəti. Magistrant tədqiqatın praktiki əhəmiyyətini gələcəkdə anoloji problemləri elmi tədqiqat işləri üçün faydalı olacaqda görür.

Dissertasiyanın həcmi və strukturu. Dissertasiya işi kompüter yazışması ilə müvafiq standartlara uyğun yazılmış və 83 səhifədən ibarətdir. Tədqiqat işi girişdən, əz fəsilədən, nəticələndən və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.